

Šošana KASPI

# S P O M I E N K Y

Zaznamenala Amira KEHET



**Na snímke Šošana a Jozef KASPI**

## S P O M I E N K Y

### **Rozália Schönfeldová (Šošana Kaspiová) z Topoľčian**

#### **Detstvo: 1926 – 1942**

Šošana (Rozália, Róži), dcéra Šloma a Netti Schönfeldových, sa narodila 7. augusta 1926 v Topoľčanoch na Slovensku.

Šošanin otec Šlomo sa narodil 21. apríla 1895 v Seredi. Bol synom Eliakima a Sóry (Rachel) Schönfeldových. Jeho materinským jazykom bola maďarčina. Šošanina mama Netti (Nechama) sa narodila v rodine Felbertových v Topoľčanoch v roku 1895.

Nettin otec sa podľa rodinných záznamov narodil v roku 1868, nazýval sa Avraham (Adolf) a bol synom Reizel. V roku 1928, po smrti svojej ženy Jinte (Jolan), rodenej Wohlsteinovej, sa dedo Avraham presťahoval do Nettinho domu. Šošana dostala meno po matke deda Avrahama Felberta. Jej sestra Jolan sa volala podľa babky Jinte. Dedo Avraham mal tri dcéry a syna. Syn Jisrael Felbert sa oženil s Fany a mali spolu štyri deti. Býval v Topoľčanoch a vyučoval tam Tóru. Jeho dcéry Matilda Héberová a Malvína Satranová žili v Nitre. Malvína nemala deti. Matilda mala dve dcéry - Paulu, Karolinu a troch synov - Armina, Ernesta a Laciho. Dedo si vybral práve dom svojej dcéry Netti napriek tomu, že mala už niekoľko detí. U ostatných detí nechcel bývať. Mama Netti a dedo sa spolu rozprávali po nemecky. Dedo mal zariadenú v ich dome peknú izbu. Pnina a ostatní bratia a sestry ho mali veľmi radi.

Šošana bola jednou z ôsmich detí. Prvorodený syn Eliakim (Gejza) sa narodil 21. apríla 1922, po ňom Jicchak (Náci, Ignác) v roku 1924 (meno dostal po dedovi Jicchakovi Silberovi). Šošana (Róži) bola tretia v poradí a narodila sa v roku 1926. Pnina (Paula) - teraz Goldsteinová, sa narodila 10. novembra roku 1927, Jolka (Jolan) – teraz Roznerová, sa narodila v roku 1930, Simcha (Ernest) v roku 1931, Ester – teraz Friedmanová 27. októbra 1933 a Jom-Tov, Jomi (Leopold) v roku 1935.

Medzi bratmi a sestrami bol približne dvojročný vekový rozdiel, výnimkou je Šošana a Pnina, medzi ktorými je iba ročný rozdiel. Mama vysvetlila Šošane, že každá matka, ktorá kojila, vedela, že neotehotnie.

Vždy bolo doma 4-5 detí, rodina bývala v prenajatom byte v meste. Po narodení piateho dieťaťa, Ernesta, mali problémy s nájdením väčšieho bytu, pretože majitelia nechceli prenajať byt až takej veľkej rodine. Preto v roku 1929 kúpil otec Šlomo pozemok na stavbu domu. Nachádzal sa na okraji mesta, na Kolárovej ulici číslo 4. Bol malý, a preto bol Šlomo nútený postaviť

dvojposchodový dom. Na prízemí boli 3 alebo 4 izby, kuchyňa, spálňa a izba pre deda, ktorý s nimi býval. Na poschodí niekoľko izieb a galérie, ktoré tvorili ďalšie poschodie.

Deti spali v izbách po dvoch, sestra so sestrou a brat s bratom. Šošana vždy bývala v izbe so sestrou Pninou. Vzhľadom na vekovú príbuznosť chodili spolu do školy a spolu sa i hrávali. V dome bývala aj slúžka, ktorá robila všetky ťažké práce. Bola ubytovaná v kuchyni. Práca v dome bola ťažká, pretože bolo treba nakrmiť 12 až 14 úst.

Otec ťažko pracoval, no dobre zarábala. Smial sa a hovorieval, že je milionár: má osem detí a všetky ich môže nakrmiť.

Na dvore bol husník a v ňom aj päť-šesť husí. Slúžka ich krmila a boli také veľké, že ich pečeň vážila aj celé kilo. Husací tuk sa používal na varenie.

Z kože a telového tuku sa doma robili „gríben“ (oškvarky). Aby boli husi kôšer, rezal ich šóchet.

V tejto súvislosti sa Šošana pamätá, ako ju mama posielala na poštu s balíkmi s jedlom – s husacou pečeňou a „gríben“ – hladnej rodine, jej bratom bratancom, do Viedne. Situácia tam bola zlá už v roku 1938 a Netti chcela pomôcť svojim príbuzným. Jedlo zabalila do pergamenového papiera a vreciek. Na poštu posielala Šošanu, a to preto, lebo voči dospelým Židom sa tam obvykle ozývali antisemitské poznámky. Balíky posielala až do chvíle, kým príslušníkov rodiny neodviezli do táborov. Viac o nich nepočuli. Všetci zahynuli počas šoa, nikto neprežil.

Bola to tradičná, no nie fanatická židovská rodina. Dodržiaval sa šabat, otec chodil do synagógy, ale pri modlení sa neknísal. Poznal slová modlitieb, ale možno celkom nerozumel ich významu. V rodine sa jedla kôšerná strava. Jicchak spomína, že v nedeľu otec rád chodieval na futbal, no cez šábes neplatil vstupné. Rád si zahral aj karty, niečo ako remy. V hĺbke svojej duše nebol v diaspóre pobožným Židom, ale predsa sa po vyst'ahovaní do Izraela usídlil so svojou ženou na ulici Rabína Josiho v Bnej Braku a stal sa pobožnejším. Šošana definuje svoju domácu výchovu ako „viedenskú“.

Šlomo mal v Topoľčanoch obchod s obuvou a benzínovú pumpu. Okrem toho si doma otvoril malú dielňu, v ktorej sa šili topánky na objednávku. Jicchak rozpráva, že v malej dielni pracoval dedo Avraham a ešte jeden alebo dvaja zamestnanci, ktorí vystrihovali a šili zvršky. Podošvy sa objednávali u iného majstra.

Profesii obuvníka sa Šlomo vyučil cez prvú svetovú vojnu, v ruskom zajatí. Bol zmobilizovaný do rakúsko-uhorskej armády a slúžil ako dôstojník. Bojoval v prvej línii, v zákopoch. Rozprával, že raz napriek burácaniu kanónov od veľkej únavy zaspal. Keď sa zobudil, zistil, že padol do ruského zajatia.

Odvliekli ho ďaleko na Sibír. V zajatí sa rozhodol, že bude obuvníkom, pretože

to bola práca, ktorá sa vykonávala v miestnosti a prináležalo k nej aj jedlo. Táto profesia ho aj s rodinou živila v Topoľčanoch a tiež neskôr v pracovnom tábore v Novákoch.

Keď sa Šlomo vrátil zo zajatia, oženil sa s Netti a otvoril si malý obchod s obuvou. Nachádzal sa blízko veľkej siete obchodov Baťa. Mnohí sa vysmievali jeho drzosti. Predpovedali mu, že o pár týždňov bude musieť svoj obchod zatvoriť. No Šlomo bol šikovný obchodník. Rozumel koži a vedel z každého kúska vyťažiť maximum.

Okrem toho poskytoval také služby, ktoré u Baťu nezabezpečovali. Vedel, že roľníci a statkári, ktorí mali vysoké postavy, potrebovali veľké a nadmerné čísla topánok. Šlomov obchod teda zásoboval nielen Židov, ale hlavne týchto roľníkov. Jicchak (Náci) rozpráva, že roľníci chodievali bosí. Vkladali si do topánok handry (onuce) namiesto ponožiek. Preto, ale i kvôli náročnej práci potrebovali veľké a silné topánky. No a Baťa predával len štandardnú obuv. Roľníci z okolitých dedín prichádzali do Topoľčian na trh (jarmok) v pondelok a vo štvrtok. Na dôvažok obuv, ktorá stála u Baťu 28 korún, sa v Šlomovom obchode predávala len za 27. Šlomo na každú krabicu napísal, že topánky, ktoré nie sú dobré, možno vrátiť alebo vymeniť. Aj toto roľníkom vyhovovalo, takže členov svojej rodiny nevodili do obchodu, aby si topánky vyskúšali, ale sami im kupovali aj niekoľko párov naraz. Často sa pred Šlomovým obchodom ťahal dlhý rad a zárobok bol veľký. Zbohatnúť však nemohol, pretože musel nakrmiť dvanásť úst. Šošana si napriek tomu pamätá, že im nič nechýbalo. Každý rok na Pesach priviedla mama domov krajčírku, ktorá ušila všetkým členom rodiny nové šaty. Každé dieťa dostalo k sviatku aj pár nových topánok.

Niekoľkokrát v týždni, hlavne v trhové dni, pomáhala Šošana v obchode. Ešte si pamätá inštrukcie, ktoré jej otec dával: „Vždy daj zákazníkovi vyskúšať len jednu topánku. Ak mu dáš obidve, mohol by vyjsť z obchodu bez zaplatenia.“ Aj sestra Pnina si pamätá kvitnúci obchod a benzínovú pumpu a hovorí, že otec zabezpečoval celú veľkú rodinu so všetkou dôstojnosťou. Pamätá si, že Topoľčany boli malé, ale živé mesto.

Rodina Schönfeldová bola moderná židovská ortodoxná rodina. Modernosť sa prejavovala tým, že muži nosili obleky a upravovali si brady vo viedenskom štýle. Deti nechodili do chéderu ako veľmi pobožní Židia. Prvých päť ročníkov navštevovali v ľudovej židovskej škole, v ktorej sa učilo podľa štátnych osnov a potom pokračovali tri roky v štátnej škole. Vo vyšších ročníkoch sa učili pol dňa v škole a pol dňa v ješive. Jicchak chodil do ješivy v Nitre, Eliakim v Šuranoch. Ostatní boli príliš mladí, keď ich poslali do tábora v Novákoch, a tak v Topoľčanoch neskončili nijakú školu.

U Schönfeldových sa doma hovorilo po nemecky a po slovensky. Rodičia sa spolu rozprávali aj po maďarsky, najmä vtedy, keď nechceli, aby im deti rozumeli.

Ako bolo v tých časoch zvykom, Netti porodila všetky deti doma, ale všetko sa dialo v tajnosti. Pred deťmi sa nehovorilo o pôrodoch a určite ani s dievčatami o menštruácii. Všetko, čo Šošana vedela, pochádzalo z kníh, ktoré čítala. Spomína si, že v jeden štvrtkový večer, ktorý bol zároveň aj predvečerom sviatku Chanuka, jej otec povedal, že mama bude rodiť, a preto nemá ísť do školy, ale zostať doma a pomôcť s prípravou šábesu. Mala vtedy už osem rokov. Do tejto chvíle nevedela, že by mama mala rodiť. Keď ju videla ležať v posteli, myslela si, že je chorá. Pôrod postupoval pomaly, pretože Jomi bol veľké dieťa, vážil 5 kg. Mama veľmi kričala a Šošana sa bála. Spolu s otcom pripravovala v kuchyni horúcu vodu na sterilizáciu. Ale keď prišiel lekár, pôrod sa začal a už nebolo treba viac horúcej vody. Šošana si pamätá, že napriek tomu, že v dome bola slúžka, prišla aj teta Malvína z Nitry, aby pomohla pripraviť šábes. Teta bola zámožná a nemala deti. Jomi sa narodil hodinu pred začiatkom sviatku. Vtedy zapálili sviečky.

Šošana spomína, že ju ako prvú z dcér vždy volali, aby doma pomáhala, v kuchyni, aj v obchode. Pnina, ktorá bola len o rok mladšia, sa práci v kuchyni vyhýbala. Neskôr sa ukázalo, že nemohla zniesť pohľad na zabíjanie husí a ich prípravu. Už v mladom veku sa stala vegetariánkou. No vtedy sa Šošane zdalo, že Pnina je lenivá a jednoducho nechce pomáhať. Aj sa trochu hnevala, že je najstaršou dcérou a vždy musí doma pomáhať, ale vždy sa tešila, keď mohla vypomáhať v otcovom obchode. Už vtedy si zrejme doma všimli jej talent pre obchodovanie.

Vzdelanie sa v rodine pokladalo za veľmi dôležité. Šošana sa päť rokov učila v židovskej a potom ďalšie tri roky v štátnej škole. Tu bola trieda pre katolícke deti a zmiešaná trieda, v ktorej sa učili Židia aj nežidia. V roku 1938, v štvrtom ročníku ju „vyhodili“ zo školy, na základe zákonov, ktoré Židom zakazovali učiť sa v štátnej škole. Šošana si spomína, že po letných prázdninách si riaditeľ zavolať všetkých Židov a oznámil im, že nemôžu pokračovať v štúdiu v štátnej škole. Šošana spomína, že matematika nebola jej najobľúbenejším predmetom, no práve znalosti z nej boli pre ňu veľmi potrebné pri práci vo vlastnom obchode s potravinami v Izraeli.

Deti pokračovali v štúdiu v židovskej škole v tábore v Novákoch. Šošana a Pnina boli už príliš veľké na školskú dochádzku. Šošana sa učila vo večernej škole. Židia boli podľa jej slov naivní. Mysleli si, že protižidovské zákony, a tak aj pracovné tábory, sú len prechodnou záležitosťou, a preto sa treba ďalej učiť, aby sa mohlo pokračovať v štúdiu, keď sa nebezpečenstvo pominie.

Mama Netti mala doma vždy veľmi veľa práce, napriek tomu, že jej slúžka pomáhala. Vareniu nebolo konca, veď pri stole ich bolo 14: okrem rodinných príslušníkov, teda mamy, otca a ôsmich detí, deda a slúžky vždy aj dvaja chudobní študenti ješivy. Šošana si matku pamätá, ako stojí medzi veľkými hrncami a varí. Keď dievča ráno vstalo, mama už bola v kuchyni a večer, keď išla spať, mama stála a čistila hrnce. Ani nevie, kedy stihla spať. Mama hovorievala: „Einleitung ist mehr als die Arbeit“, to znamená, že zadelenie práce je dôležitejšie než práca samotná.. Zdá sa, že sa jej darilo všetkých nakrmiť vďaka správne plánovaniu.

Niekoľkokrát do týždňa piekla matka čierny chlieb. Zamiesila cesto a zanesla ho upiecť k pekárovi. Aj šólet na šábess pripravili doma a zanesli ho do pekárne, kde sa varil celú noc. Ráno privážali do domu dva koše čerstvého a chutného maslového pečiva. Husací tuk sa používal na varenie, ale okrem toho sa kupovalo ešte maslo a margarín, ktorý sa používal na pečenie. Na šábess piekla slúžka chalu a koláče. Okrem každodenného varenia sa pripravovali aj zásoby na zimu. Otec často dostával od roľníkov zeleninu a iné potraviny výmenou za topánky. Šošana si pamätá, ako otec privážal domov vozíky naložené paradajkami alebo zemiakmi. Paradajky bolo dostať iba v lete, preto z nich robili pretlak na zimu. Aj ovocie sa spracovávalo na kompót, jablká, slivky a iné druhy. Varil sa aj džem. Zaváraniny sa skladovali v studenej pivnici, alebo v skriniach. Aj drevo na kúrenie sa kupovalo v lete.

Slúžka mala na starosti upratovanie a pranie a mama nákupy a varenie. Napriek množstvu práce sa nikto nesťažoval. A keď si večer už všetci políhali, slúžka pozbierala 12 párov topánok a všetky vyčistila.

Šošana si spomína na jeden trhový deň v Topolčanoch. Bolo to v roku 1936, keď mala asi 10 rokov. Šošana a Pnina sa vracali zo školy. Pnina išla domov, kde bola slúžka a malé deti a Šošana do obchodu, aby sa pozrela, či nepotrebujú jej pomoc. V ten deň bolo mimoriadne veľa práce a mama sa rozhodla zostať v obchode. Prosila Šošanu, aby išla domov a dala pozor na deti. Šošana prišla domov a uvedomila si, že kým sa mama vráti, deti budú už veľmi hladné. Rozhodla sa urobiť rezance s makom. V tej dobe nebolo možné dostať hotové cestoviny, bolo ich treba ručne pripraviť. Pamätala si, ako to robievala mama, vzala múku, vajcia a mlieko a zamiesila cesto. Vyvaľkala ho, nakrájala na úzke pásiky a napokon rezance. Do veľkého hrnca dala variť vodu, uvarila ich a nakoniec scedila. Sestre Pnine prikázala umlieť mak. Zamiešala rezance s makom a cukrom a zvolala všetky deti jesť. Usadila ich na malé stoličky okolo stola a rozdelila im jedlo. Asi po dvoch hodinách sa mama vrátila z obchodu. Keď vošla do domu, našla deti sedieť okolo stola, ako jedia rezance s makom. Šošana si pamätá, že dojatá mama priviedla susedku, pani Rosenbaumovú a so slzami radosti jej ukazovala, čo jej desaťročná dcéra dokáže urobiť, z vlastnej

iniciatívy a bez prosenia. Ako vidno, Šošana mala už vtedy veľký záujem o varenie.

## Obdobie Šoa

Šošana si dobre pamätá udalosti z roku 1939. O druhej nad ránom počuli klopanie na dvere. Boli to Nemci, ktorí prechádzali cez Topoľčany smerom na východ. Prosili, aby zobudili otca, pretože si chceli kúpiť benzín. Šošana si pamätá, že Nemci hovorili: „Wir fahren nach Ost“.

Zákony, ktoré uzákonili v tom období, zakazovali Židom (a psom) vstup na verejné miesta. Šošana mala vtedy 10 alebo 11 rokov a pamätá si, že Židia mali zakázané chodiť na verejné kúpaliská. Preto sa ani nenaučila plávať. Ani do verejných parkov nemohli viac Židia chodiť. Nežidia mali zakázané nakupovať v židovských obchodoch a Židia nesmeli vlastniť podniky. Pracovník, ktorý pracoval u Šloma Schönfelda asi 20 rokov, prišiel k nemu a povedal mu: „Pán Schönfeld, je arizačný zákon (podľa ktorého môžu len árijci vlastniť obchody a podniky) a musíte mi odovzdať obchod. Prečo by ste mali dať obchod cudziemu človeku? Prepíšte mi ho podľa zákona a ja vám sľubujem 50% zisku“. Napísali zmluvu a obchod prešiel do rúk kresťanského pracovníka. Rodina bola nútená žiť z polovičného zisku, ktorý im dával pracovník. Šošana vysvetľuje, že obchod previedli na zamestnanca bezplatne.

Ďalšie zákony vyžadovali od Židov odovzdať všetky cenné veci.

Šošana rozpráva, že otec musel odovzdať úradom všetky cennosti. Ale nikto, ani otec, nesplnil tieto požiadavky. Zabalil strieborné a zlaté veci a schoval ich doma na záchode. Keď išiel odovzdať dve retiazky, neverili mu, že to je celý jeho majetok. Šlomo sa nezľakol a povedal, že keď má človek nakŕmiť osem detí, nie sú peniaze na zlato. Podľa neho toto vysvetlenie na úradoch prijali. V rokoch 1938 – 1945 pôsobila na Slovensku Hlinkova garda. Boli to ozbrojené zložky vládnucej strany Jozefa Tisa, ktorá dostala meno po nacionalistickom kňazovi Andrejovi Hlinkovi. Táto garda konala proti Židom, ľavičiarom a protivníkom režimu. Jej členovia, ktorých sa hovorilo gardisti, pôsobili aj v táboroch a zúčastňovali sa aj na deportáciách slovenských Židov do táborov na východe. Jozef Tiso bol slovenský kňaz a politik, vládol na Slovensku v čase, keď bolo satelitným štátom Nemecka. Bol popravený v roku 1947.

V Topoľčanoch nebolo zriadené geto. Šošana si pamätá, že v roku 1942 išiel najskôr transport dievčat a len neskôr vzali na práce mladých Židov vo veku 17-18 rokov. Dievčatá z rodiny Schönfeldových boli primladé, a preto neboli začlenené do tohto transportu. Šošana ešte nemala 16, ale otec jej povedal, aby sa pre istotu schovala na povale.

Vo februári 1942 žiadali Nemci od slovenskej vlády, aby určili mladých Židov na práce. Slovenské úrady začali sústredovať Židov a Cigánov v pomocných

jednotkách v rámci pracovných síl slovenskej armády a nakoniec vláda rozhodla deportovať všetkých Židov zo svojho územia.

Brat Eliakim bol prvý, ktorého vzali do pracovného tábora. Mal vtedy 18 alebo 19 rokov. Odviedli ho už na konci roka 1941. Mal budovať blízky tábor Nováky, ako ostatní, ktorí prišli do tábora ako prví.

Židovské úrady podporovali vznik tábora. Videli v tom spôsob, ako sa Židia môžu stať potrebnou časťou slovenského hospodárstva. Židia zas videli v tábore nádej, ako sa zachrániť pred deportáciami do Poľska.

Eliakim bol v tábore už niekoľko mesiacov, keď v roku 1942 začali deportácie. Začiatkom apríla 1942 bol 17-ročný Jicchak a 36-ročný otec Šlomo vyzvaní, aby opustili dom a pripojili sa k transportu asi 30 mužov zo Stropkova. Ich transport bol sústredený blízko tábora Nováky, kde čakali na iné transporty. Konečným cieľom bolo zhromaždiť veľkú skupinu ľudí a poslať ich do Poľska.

Jicchak rozpráva, že všetci boli už pripravení na deportácie. Nevedeli, aký je ich účel, len to, že ich cieľom je Poľsko. Boli povolaní na prácu, a keďže Jicchak a jeho otec boli zvyknutí na prácu, prijali to v dobrej viere. Nemysleli vôbec na to, že by mali utiecť alebo sa schovať, pretože verili, že idú do pracovného tábora. Až koncom roka 1942 prišli do mesta dvaja utečenci z tábora Auschwitz (Osvienčim). Jeden sa volal Bielik. Rozprávali o krematóriách v koncentračných táboroch.

Asi 10 000 Židov zo Slovenska dostalo špeciálne povolenie od prezidenta, kňaza Tisa. Boli oslobodení od práce v tábore, čo znamenalo, že môžu zostať vo svojich domovoch a pri svojej práci. Povoleniam sa hovorilo „prezidentská výnimka“, to znamená oslobodenie od deportácie z vôle prezidenta. Takéto povolenie dostala napríklad rodina budúcej Jicchakovej ženy Gertruda (Gerti-Ester) Wohlsteinová. Jej rodičia mali v meste veľký odevný obchodný dom. Na ich obchod bol určený arizátor, ktorý dozeral na činnosť otca, majiteľa obchodu. Mali povolené zostať vo svojom dome a v obchode až do roku 1944. Spolu s nimi zostalo v Topoľčanoch ešte asi 15 rodín. Prichádzali na návštevu do tábora v Novákoch a posielali aj potravinové balíky. Jicchak poznamenáva, že balíky boli zbytočné, pretože jedla bolo v tábore dost.

Eliakim sa dozvedel, že do tábora príde transport. Stál na nákladnom aute, keď videl prichádzajúceho otca a brata a začal hľadať spôsob, ako ich zachrániť pred deportáciou do Poľska. 21. apríla mal narodeniny. V ten istý deň ich mal aj otec. Gejza sa obrátil na slovenského táborového dozorca Michala Polhora a prosil ho, aby preložil do ich tábora aj otca a brata, aby mohli spolu osláviť narodeniny. Dozorca rozhodol, aby z koncentračného tábora blízko tábora Nováky preložili do pracovného tábora 21 mužov. Tak sa otec a dvaja synovia



stretli v Novákoch. Dozorca možno tušil, že bude môcť profitovať zo schopností obuvníka.

Pnina si pamätá, ako prišli policajti k nim domov a oznámili otcovi, že má ísť so synom na políciu a následne do najbližšieho transportu. Otec išiel v domácich šatách, v tých, čo mal mal na sebe. Pnina a mama vzali vychádzkové šaty a išli na policajnú stanicu. Pnina ešte stále znie v ušiach otcov smutný hlas otca, ako hovorí mame: „Netráp sa, Boh nás bude opatrovať“.

Mama Netti zostala sama doma so 6 deťmi, najstaršia z nich bola 15-ročná Šošana. Zakrátko, ešte pred koncom týždňa, dostali aj ony príkaz zbalit' si veci a opustiť dom. Šošana si pamätá, ako im otec dal presné inštrukcie. Ak prídu nacisti, nemajú s nimi ísť. Majú zamknúť dom a utiecť cez strechy.

V roku 1942, v čase jarného sviatku Pesach, boli v tábore v Novákoch už traja rodinní príslušníci. Mama zabalila trochu jedla, sardinky a syr a poslala do tábora dcéru Pninu. Zákony zakazovali Židom cestovať verejnou dopravou. Pnina a jej priateľka, blondínka menom Vogelová (jej meno si už Šošana nepamätá), si nepripli žltú Dávidovu hviezdu, ako to vyžadoval zákon, aby nebolo vidno, že sú Židovky. Prišli k táboru v Novákoch, no vojsť im nedovolili. Otca zavolali k bráne. Celá návšteva trvala len asi pol hodiny. V Topoľčanoch na stanici ich už čakala mama, strachujúca sa o osud svojej dcéry. Pnina si pamätá, ako sa jedného dňa prišla s ňou rozlúčiť jej židovská priateľka. Mala na sebe sviatočné šaty a povedala: „cestujeme do zahraničia“. Pnina ju už nikdy viac nevidela.

Jedného dňa, presnejšie 28. apríla 1942, bola Šošana sama doma so svojimi bratmi a sestrami. Zdržiavala sa v kúpeľni, keď počula klopanie na dvere. Bol to policajt, ktorý jej zdvorilo oznámil, že má deti doumývať, obliecť a potom každému zabalit' tašku s najpotrebnejšími vecami, pretože musia opustiť dom. Upokojoval ju, že nepocestujú ďaleko, len do tábora v Novákoch, asi na hodinu cesty od Topoľčian. Kým Šošana obliekala deti, mama sa vrátila. Okrem nejakého oblečenia si mohli so sebou vziať aj trochu potravín. Našťastie, tie nevyhnutné mali vždy uskladnené v komore. Zbalili teda niečo z nich, toľko, čo sa ešte pomestilo do tašiek. Už boli na železničnej stanici, keď si mama spomenula, že zabudla zamknúť dvere. So súhlasom strážcu gardistu poslala teda Šošanu, svoju najstaršiu dcéru s kľúčom, aby zamkla dom. Šošana utekala zo všetkých síl, ale keď sa vracala späť na stanicu, videla, ako sa vlak s mamou a piatimi súrodencami dáva do pohybu. Jeden gardista ju schytil, zdvihol a vysadil do rozbiehajúceho sa vlaku. Šošana tu spomína na naivitu svojej mamy, ktorá bola presvedčená, že tábor je len krátkou epizódou v ich živote a že sa čoskoro vrátia do svojho domu v Topoľčanoch. Tento príbeh umožňuje tiež pochopiť, akým spôsobom išli Židia „na jatky“ - ako sa o tom neraz hovorí.

Nemecká mašinéria likvidácie bola veľmi rafinovaná. Na začiatku poslali do táborov mladé dievčatá, po nich mladých práceschopných mužov. V tom čase sa nič nevedelo o vyhladzovacích táboroch. Nakoniec vzali ženy s deťmi, ktorým ani nenapadlo, že idú na smrť.

Vráťme sa k príbehu. Po hodine cesty vlakom dorazila mama s deťmi do tábora v Novákoch. Rodiny boli ubytované spolu, s ostatnými rodinnými príslušníkmi, ktorí boli v tábore už dávnejšie. V tomto ohľade bol osud rodiny Schönfeldových milosrdný. Nejakým spôsobom, ktorý neexistoval nikde inde, bolo možné poslať do pracovného tábora rodiny, ktorých členovia tam už boli. A tak, vďaka Eliakimovi, Jicchakovi a ich otcovi Šlomovi, ktorých tam žili už od roku 1941, sa rodina opäť stretla. Jicchak spomína, že otcovi Šlomovi sa vďaka svojim kontaktom podarilo priviezť zvyšok rodiny do tábora.

### **Nováky, apríl 1942 – august 1944**

Pracovný tábor v Novákoch vznikol v roku 1941 a bol rozdelený na tri časti. V tábore č.1 bývali slobodní, tábor číslo 2 bol pracovný: boli tu rôzne dielne, napr. na výrobu obalov, ale aj krajčírstvo. Chovali tam angorské králiky, spracovávali vlnu a šili. V tábore č. 3 žili rodiny. Spolu tam bolo 1600 Židov. Podľa Jicchakovho odhadu však len okolo 300 zamestnancov. Ostatní boli ich rodinní príslušníci. Bolo tu veľmi málo dozorcov, asi dvaja v každom tábore. Tábor bol obohnaný plotom a brány sa vždy na noc zamykali. Životné podmienky tu neboli ľahké. O 7 hod. ráno, po tom čo si na šaty pripli Dávidovu hviezdu, sa museli zamestnanci hlásiť do práce. Žltá hviezda mal rozlišovať Židov od nežidov, ale keďže v Novákoch boli len Židia, bol to akt ich poníženia. Po kontrole zamestnanci odpochoďovali na svoje pracoviská do tábora č.1, kde pracovali do popoludňajších hodín. Odmenu za prácu nedostávali.

Bola tu i kuchyňa. Obyvatelia tábora si mohli vybrať medzi kóšerným jedlom a nekóšernou stravou. Šošanina rodina si vybrala kóšer, a to preto, že dodržiavali tradíciu a okrem toho si mysleli, že toto jedlo bude čisté. Každý dostával 200 gramov chleba na deň.

O 10. hodine večer sa zhasínalo svetlo. V každú nedeľu prišiel veliteľ tábora skontrolovať, či v izbách nie je prach. Na rukách mal biele rukavice, na ktorých bolo veľmi zreteľne vidieť každé zrníčko. Kto nedbal o čistotu, dostal sa na čiernu listinu. Šošana hovorí, že v porovnaní s Osvienčimom bol tento tábor ako rajská záhrada. Predsa tu však životné podmienky neboli ľahké. Bolo tam vtedy veľmi chladno, až mínus 30 stupňov a Šošana musela denne bojovať o svoj život. Pnina mala 13 a pol roka, keď ju zobrali do tábora. Považovali ju za príliš dospelú na učenie a poslali ju pracovať na pole. Pole nebolo už dávno obrábané a zem bola veľmi tvrdá. Pnina nemala ani potuchy o práci na poli,

ved' bola mestské dieťa a doma záhradu nemali. Museli kopat' zem a sadiť zemiaky. V tábore boli aj kravíny a Pnina si pamätá, ako pripravovali krmivo pre dobytok. Jednou z ďalších prác bolo vykladanie dreva z vlaku. Jedného dňa jednej z kamarátok vypadol kus dreva z ruky a trieska zranila Šošaninu ruku. Prosila, aby mohla prestať pracovať, ale dozorca gardista jej to nepovolil. Keď sa vrátila do tábora, lekárska služba sa už skončila. Ošetril ju táborový zubár, dal jej injekciu a ruku zašil. Dodnes má na nej „pamiatku“. Neskôr Šošana prešla pracovať do fabriky na obaly. Vyrábali tam krabice na rôzne účely. Pri každom stole sa vykonávala iná práca. Časť krabíc bola určená na balenie topánok, iné na príbory. Krabice sa posielali do Nemecka. Niekedy pracovala v kuchyni. Jej mladší bratia a sestry sa učili v škole. Na zvláštne povolenie ich občas na krátke 2- alebo 3týždňové prázdniny mohli pozvať Židia, bývajúci mimo tábora, aby im aspoň na chvíľu zlepšili ich położenie.

Otca Šloma vymenovali za vedúceho obuvníckej dielne a prideliili mu ako pomocníkov jeho štyroch synov Eliakima, Jicchaka, Simchu a Jomiho. Jicchak spočiatku pracoval ako inštalatér, robil práce vonku, staval baraky a podobne. Len neskôr sa stal otcovým pomocníkom. V obuvníckej dielni opravovali topánky zamestnancov a žandárov. Mama Netti pracovala pol dňa pri pletení košov.

Aj Šošanu poslali pracovať na pole. Pracovné náradie bolo primitívne a práca ťažká - napríklad kopanie motykou. Pôda bola tvrdá a motyka len veľmi ťažko do nej vnikala. Dievča malo ruky plné mozolov. Ťažká práca bola cieľom sama o sebe. Slovenský gardista stál blízko nej a nedovolil jej odpočinúť si a narovnať chrbát.

Šošana pracovala na poli už asi mesiac, keď sa rozhodla zlepšiť si svoje pracovné podmienky. Vybrala si krajčírstvo, pretože sa jej zdalo, že šitie je pohodlnejšia a zmysluplnšia práca. Dohodla sa s vedúcim majstrom Singerom z Topoľčian, aby ju zadelil do tábora číslo 3. „Povedz, že potrebuješ učnicu“, povedala mu. Mala šťastie. Singer požiadal veliteľa tábora Polhoru o povolenie zamestnať učnicu na jednoduché práce, a ten súhlasil.

Spočiatku prišívala gombíky, ale čoskoro videla, že takto veru nebude robiť pokroky. Popozerala sa okolo seba a videla, že ľudia pracujú na elektrických šijacích strojoch. Presvedčila majstra, aby jej dovolil stať sa profesionálnou krajčírkou, nielen pomocnicou na vykonávanie jednoduchých prác. Predtým nemala skúsenosti so šitím a dohodla sa s majstrom, že jej dovolí učiť sa tomuto remeslu každý deň cez prestávku, ktorá trvala 20 minút. Šilo sa na elektrických strojoch značky Singer. Šošana sa usilovne učila a čoskoro získala kvalifikáciu. Bola nielen usilovná, ale aj rýchla, dokázala prekročiť žiadanú dennú normu. Dodatočnou odmenou za to bolo lepšie jedlo. Krajčírky šili svetle a trojštvrťové kabáty z angorskej vlny. Šošana dokázala denne ušiť asi 25-30 kusov.

V tábore chovali angorské králiky, strihali im srst' a robili z nej vlnu, z vlny priadli nite a z nich tkaninu.

Ak zamestnanci nepracovali dostatočne dobre, alebo ak sa počas práce zranili, zapísali ich na čiernu listinu. Tento zoznam rástol, až kým počet dosiahol vopred stanovenú kvótu - 1050 Židov zo zoznamu malo byť deportovaných po sviatku Jom Kipur do Poľska. Na zozname boli chorí, ženy a deti a tí, ktorí nemohli pracovať, alebo nepracovali usilovne. Obyvatelia tábora ešte nevedeli, aký účel majú deportácie do Poľska. Vedeli len to, že ich situácia v Novákoch je dosť znesiteľná a že v Poľsku je zima a nie je tam dosť jedla. Do Novák prišiel utečenec z jedného z táborov v Poľsku a rozprával, čo sa tam skutočne deje, že sú to tábory na hromadnú likvidáciu Židov. Ale domáci mu neverili a mysleli si, že je blázon.

Jedno z mien, ktoré sa dostalo na čiernu listinu, bolo meno 84-ročného deda Avrahama. V roku 1942 ochorel na zápal pľúc a vôbec sa z choroby nevyliečil. Pnina si pamätá, že dedo Avraham hovoril mame, že je hladný a Netti mu odpovedala, že aj deti sú hladné.

Keď sa dozvedeli, že deda by mali deportovať v najbližšom transporte, Netti prosila doktora Mandelara, židovského lekára, aby jej otca zachránil. Doktor jej vysvetlil, že ak starca nedajú na zoznam, pôjde namiesto neho mladý chlapec. Navrhol, že starého otca uspí a usmrtí injekciou, ale mama Netti odmietla so slovami: „Boh dal a Boh vezme“. Starca odniesli na nosítkach na zhromaždište. Rodina stála celú noc a čakala na doplnenie transportu, aby sa mohla rozlúčiť s dedom.

Šošanin otec Šlomo sa obrátil na dozorca a prosil ho, aby sa zľutoval nad 84-ročným starcom, dedom Avrahamom. Ale dozorca sa naňho rozkričal a povedal mu: „Je to už starý človek a skončil svoj život, ak nebudeš mlčať, pripíšem na zoznam deportovaných aj tvoje meno!“ Zoznam bol kompletný na Jom Kipur, v okóbri 1943. Obsahoval 1049 mien. Šošana nevie, prečo trvali na tomto čísle. Aby mohli uzatvoriť zoznam, chýbalo jedno meno. Jeden z chlapcov sa dobrovoľne prihlásil. Povedal, že jeho rodina už nežije a je sám. Po Jom Kipure odišiel vlak s 1050 Židmi do Poľska. Nikto z nich nevedel, že idú na smrť. V tomto transporte bol deportovaný aj Armin, syn tety Matildy, spolu so svojou ženou a dcérou. Na magnetofónovej páske je zachytený Arminov príbeh. Keď išiel v Topoľčanoch po ulici, chytili ho a odvliekli so ženou a dcérou do tábora v Novákoch. V Deň zmierenia ich poslali transportom do koncentračného tábora. Armin sa po vojne vrátil, jeho manželka a dcéra tam zahynuli.

V krajčírskych dielni stretla Šošana Wiliho Wienbergera zo Stropkova. Bol synom Mordechaja, brata Júlie Wienbergerovej a tá je matkou Jozefa Silbera-Kaspiho. Keď sa Šošana vydala za Jozefa Silbera-Kaspiho, syna Júlie Wienbergerovej, Wili sa stal jej blízkou rodinou.

Wili bol vysoký muž, pobožný, s okuliarmi. V tábore mal na starosti opravu šijacích strojov. Primäl Šošanu k tomu, aby súhlasila, že pokazí jej šijací stroj. Pretože bola mladá, súhlasila. Toto im obom umožnilo nepracovať cez šábes. Wili opravoval stroj dlhé hodiny a neznesvätil šábes. Wili Weinberger rozprával Šošane, že jeho ženu a deti vzali do transportu pred ním. Darilo sa mu ukrývať, až kým chytili aj jeho a poslali ho do pracovného tábora v Novákoch.

Všetci v tábore museli nosiť Dávidovu hviezdu, ktorú si vystrihli a prišili sami na šaty. Dávidova hviezda musela mať predpísané rozmery, ktoré bolo treba dodržiavať. Šošana ich nemala dosť na všetky šaty, a preto si ich prešivala z jedných na druhé. Jedného rána neskoro vstala a v náhlosti si hviezdu zabudla pripnúť. Dozorca gardista si to všimol a za trest ju surovo udrel gumovým bičom, až jej napuchla ruka. Cez prestávku porozprávala o tom otcovi. Ten si to vypočul a veľmi sa nahneval.

V obuvníckej dielni Šloma Schönfelda a jeho synov opravovali a vyrábali obuv pre pracovníkov. Okrem toho aj pre dozorcov a fašistov, ktorí mali právo objednať si topánky každého pol roka. Využívali situáciu a objednávali topánky a čižmy aj pre svoje manželky. Bola to výnimka, láskavosť a dozorcovia boli preto obuvníckovi Šlomovi zaviazaní. Aj veliteľ tábora Polhora si objednal čižmy pre seba a svojich rodinných príslušníkov. Šlomo sa spýtal na meno dozorca, ktorý ublížil jeho dcére a keď si ten prišiel objednať topánky pre svoju ženu, povedal mu, že počul o tom, že udrel jeho dcéru. Dozorca sa Šlomovi ospravedlňoval a prosil ho o prepáčenie za svoje správanie. Bola to výnimočná vec v histórii tábora. Za odmenu mal Šlomo dovolené vychádzať z tábora, chodiť do dediny pri Novákoch a nakupovať veci potrebné pre rodinu.

## **Slovenské národné povstanie, vyslobodenie z tábora a partizánske obdobie 28. august 1944–október 1944**

V roku 1943 priviedli do tábora v Novákoch židovského inžiniera, ktorého chytili pri poľsko-slovenskej hranici. Zaoberal sa projektovaním potrubia pre vyhladzovacie tábory. V minulosti pracoval v Osvienčime a vedel, že to nie je normálny pracovný tábor. Keď prišiel do Novák, rozprával tamojším Židom o krematóriách. Bola to trpká správa pre Nováčanov, ktorí naozaj nemali poňatia o trpkom osude deportovaných. Nacisti nútili Židov v Osvienčime a v iných táboroch, aby skôr, ako ich poslali do krematória, písali domov pohľadnice s upokojujúcim textom. Niektorým Židom sa podarilo zašifrovať skutočnosť a vysvetliť tým doma, že všetko, čo sa propaguje, je nepravda. Často písali, že „stretli“ príbuzných, ktorí boli už dávno mŕtvi. Nie všetci, ktorí dostali

pohľadnice s takýmito správami, to správne pochopili. Inžinier im zdôrazňoval: “V žiadnom prípade nedovoľte Nemcom, aby vás deportovali. Pripravujte povstanie. Teraz dostávate 200 gramov chleba. Jedzte ho, naberte síl a pripravte sa na útek z tábora, keď príde čas!”

Skutočne, ľudia v tábore sa začali pripravovať na všeobecné povstanie na Slovensku. Zbrane získali od partizánov mimo tábora. Dávali im za to produkty svojej práce, napríklad svetre z angorskej vlny. Tovar schovávali v podšívke šiat a vo vozoch. Zbrane, ktoré dostali, zakopali v jamách mimo tábora, alebo schovali v stenách barakov. Nebol problém vyjsť z tábora, niektorí ľudia mali kľúče od brán a rôzne povolenia na jeho opustenie.

Pnina rozpráva, že malé deti nevedeli nič o tom, čo sa dialo v tábore a o blížiacom sa povstaní. Len potom, keď vypuklo, im židovský veliteľ tábora Juraj Spitzer, ktorý sa stal aj veliteľom povstania, povedal, že zbrane sú schované v tábore. Starší bratia podľa nej vedeli, čo sa deje. Pamätá si, že keď sa blížili Nemci, všetci utiekli z tábora.

Šošana stretla v tábore Šloma (Ladislava) Mitelmana z Bardejova a stala sa jeho priateľkou. Šlomova mama bola zo Stropkova pri Bardejove, ale Šošana ju nikdy nestretla a nepamätá si jej meno.

Šlomo rozprával Šošane, že v jeho mestečku, v Bardejove, nebolo veľa Židov, žil medzi nežidmi a poznal ich zvyky. Miestny kňaz mal Šloma rád. Zaobstaral mu falošné árijské papiere a povedal, že odteraz sa volá Laci. Šlomo chodil v čižmách, bol sebaistý a vyzeral ako árijec. Niekoľko ho však udal, a tak ho chytili a priviezli do Novák. Stal sa povozníkom. V tábore bolo 6 kočišov. Každý mal na starosti voz s dvoma koňmi. Vozy vychádzali z tábora s tovarom, ktorý vyrábali v Novákoch a vracali sa s jedlom. Šlomo Mitelman patril k partizánom, ktorí boli v tábore. On a iní kočiši urobili pod sedadlom voza úkryt. V ňom pašovali tkaninu z angorskej vlny a iné výrobky, predali ich a dostali za ne zbrane. Zbrane ihneď previezli do tábora, kde ich dôveryhodní ľudia schovali na miestach, ktoré poznali len niekoľkí.

Šošana si pamätá, že Šlomo Mitelman mal peniaze, ktoré dostal za obnosené šaty, predané v dedine. Je možné, že predával šaty, ktoré zostali po deportovaných. Nie je si tým istá. Za tieto peniaze kupoval v dedine vajcia a iné potraviny. Keď sa vracal, podplatil nimi dozorcov pri bráne a vošiel s tovarom. Raz však dozorca úplatok odmietol a Šloma odovzdal gardistom. Odsúdili ho na bičovanie. Trest mal vykonať Žid z tábora, ktorý bol na to určený. Šlomovi sľúbil, že rany nebudú ozajstné a nebude trpieť. Ale veliteľ tábora Polhora trval na tom, že bude pri tom. Šloma bičovali na zadok a celý tábor sa musel prizerať, na výstrahu. Šlomo trpel silnými bolesťami a tri mesiace nemohol sedieť. Bol v tábore sám. Jeho rodičov a bratov zobrali do transportu a všetci zahynuli vo vyhladzovacích táboroch. Keď sa zblížil so Šošanou, videl v jej rodine aj tú svoju a staral sa jej o jedlo navyše.

Keď už na začiatku roka 1943 vedeli, že majú utiecť z tábora, Netti povedala Šošane, že jej nedovolí utiecť s priateľom Šlomom Mitelmanom, iba v tom prípade, ak sa vezmú. Napriek jej mladému veku, 16 a pol roka, rodičia chceli, aby sa vydala. Šlomo mal vtedy 23 rokov. V tábore bolo zakázané organizovať svadby. Preto sa členovia rodiny a desať mužov jednej noci zhromaždili a pár bol zosobášený. Biela plachta nahrádzala chupu.

Šošana rozpráva, ako prekabátili dozorcov. Tábory boli na noc zamknuté a kľúče mali dozorcovia. Ale niektorí väzni mali kľúče, medzi nimi aj Šlomo Mitelman, a tak mohli v noci vyjsť a schovať v meste v rôznych úkrytoch zbrane, ktoré kúpili od partizánov. Väzni počúvali rádio a počuli, že Nemci sú už na slovenských hraniciach. Keď boli Nemci už blízko, ušli väzni do mesta a vytiahli zbrane z úkrytu. V tábore nebolo veľa dozorcov a povstanie bolo dosť tiché. Večer predtým opili dozorcov pivom. Tí spali hlbokým spánkom celú noc a aj ráno. Preto bolo ľahké premôcť ich. Nechceli ich zabiť, len ich omráčili údermi do hlavy. Zavreli ich v ich izbách a zobrali im zbrane. Otvorili brány a 1600 táborových väzňov vyšlo na slobodu. Niektorí dozorcovia boli zrejme na strane partizánov a pripojili sa k povstalcovi.

Jicchak rozpráva, že jeho brat Eliakim bol aktívnym účastníkom povstania. Bol členom komunistickej strany a pôsobil v tábore v rámci všeobecného povstania. Komunisti pašovali zbrane do tábora. 28. októbra 1944 vstúpili partizáni do tábora a dobyli ho bez odporu, keď dozorcovia (gardisti) utiekli bez boja. Celé územie okolo tábora Nováky dobyli partizáni. Neskôr bez ťažkých bojov dobyli celé stredné Slovensko. Partizáni ovládali toto územie asi 2 mesiace.

Jicchak počas svojho pobytu v tábore nebol činný v komunistickom odboji. Na začiatku povstania utiekol z tábora Nováky so svojimi rodičmi, ale keď prišli partizáni a brali do svojich radov aj 17-ročnú a staršiu mládež, pripojil sa k jednej skupine. Táto skupina bola časťou ilegálnej armády (odboja) a bola zodpovedná za niekoľko guľometov. Partizáni museli sedieť s guľometmi vysoko na kopci a v prípade potreby strieľať na prechádzajúce nemecké tanky Tigre.

Nemci prišli od Poľska a chceli prejsť cez Slovensko. Bojovali s partizánmi pomocou lietadiel a tankov. V týchto bojoch padlo aj niekoľko ľudí z Novák. Jicchak vtedy patrila k veľkej 1000-člennej partizánskej jednotke. Veliteľom bol Žid Klerman. S pomocou ilegálnej armády vládli na území Topoľčany a v mnohých iných okolitých mestách. Nebolo to regulérne vojsko, ale pomocná armáda.

Nemcom trvalo tri mesiace, kým zlomili ilegálnu armádu (odboj). Spočiatku dobyli len dediny a mestá. Partizáni utiekli do hôr a lesov a odtiaľ bojovali s Nemcami. Teraz sa pripojila k bojom aj časť vojakov Slovenskej armády, najmä komunistov. Po potlačení povstania sa Jicchak pripojil k slovenskej

armáde a slúžil 3 roky v ozbrojených zložkách, v jednotke pod vedením gen. L. Slobodu (bola to prvá Československá tanková brigáda). Šošana ho stretla v tábore pri Prešove, na svojej ceste do Topoľčian v roku 1945. Neskôr prešiel k inej jednotke, ktorej tanky prišli až do Berlína.

Šošanina rodina sa pri úteku z tábora Nováky rozprchla po horách. Šošana so svojím manželom a ďalšími ľuďmi z tábora utiekli so 6 párami koní a vozmi bočnými cestami, pretože po hlavnej ceste sa blížili Nemci na autách a motorkách. Tábor Nováky bol blízko pohoria Vtáčnik. Šošana a jej skupina utiekli do hôr pri dedine Ľubietová pri Banskej Bystrici.

Šošana, jej manžel a brat našli úkryt v lesoch a pripojili sa k partizánom. Neskôr sa ich cesty rozdelili. Rodičia s Jicchakom a piatimi malými deťmi sa ukryli v horách.

Šošana a Šlomo Mitelman boli v jednotke generála A. S. Jegorova, v ktorej bolo veľa Rusov a niekoľko Slovákov. Celá jednotka mala asi 100 partizánov, medzi nimi len 18 Židov (jedným z nich bol Šlomo) a 2 ženy: Šošana a ďalšia dievčina z tábora v Novákoch. Žili v Nízkych Tatrách, v mieste, ktoré sa volá Staré Hory. Nemci sa báli vystúpiť do hôr, pretože by boli ľahkým cieľom pre partizánov a preto sa zdržiavali v dolinách a dedinách. Šošana sa neodvážila povedať partizánom, že je Židovka. Ľahko ju mohli považovať za Slovenku, pretože mala modré oči a jasné plavé vlasy. Jej slovenčina bola perfektná. Nevedela ani to, že druhá dievčina, ktorá utiekla z Novák, je Židovka. Dozvedela sa to až neskôr.

Partizáni a utečenci obsadili policajnú stanicu v Banskej Bystrici.

Pripojili sa k nim tí policajti, ktorí sa postavili proti fašistickému režimu. Ostatní utiekli. V budove polície bola veľmi veľká sála a v nej veľa postelí. Spalo tam asi 100 ľudí. Šošana dostala posteľ vedľa svojho manžela. Cez deň pracovala v kuchyni. Varila pre tisíc ľudí. Je to uvedené v doklade, ktorý dostala po oslobodení. Jednej noci sa Šlomo uložil do postele oblečený. Svetlo sa zhasínalo o desiatej. Čakal, až všetci zaspia. Vtedy sa obul, šiel do kuchyne a ukradol tam nejaké jedlo. Zaniesol ho svojim rodičom, ktorí boli ukrytí v horách pri Banskej Bystrici. Zrejme vedel, kde. Vrátil sa až nadránom.

V policajnej budove sa zdržiavali 2 mesiace, do konca októbra. Koncom októbra sa zhromaždilo v okolí Banskej Bystrice 16 nemeckých divízií, ktoré zaútočili na toto územie. Povstalci videli, že ich je málo, že majú málo zbraní a že neudržia svoju pozíciu proti Nemcom. Z veliteľstva prišiel rozkaz, že partizáni sa majú stiahnuť do hôr a lesov vo Vysokých Tatrách.

Partizáni sa v horách rozdelili do niekoľkých skupín. Mali šťastie, že v októbri nebola ešte zem zamrznutá. Celá skupina si vykopala v lese veľký a hlboký bunker. Šošana sa domnieva, že ho podopierali železné tyče. Bol prikrytý drevom a bolo v ňom miesto asi pre 100 ľudí. Hore bol sneh a mínus 30 stupňový mráz, ale v bunkri bolo dosť teplo. Partizáni pozbierali raždie a v



bunkri urobili ohnisko, aby sa zohriali. Rozdelili si služby, aby oheň nevyhasol. Ich odev nasiakol dymom z ohniska. Keď prišli po čase do Miškolca pri maďarskej hranici, obyvatelia pred nimi utekali. Vysvetľovali im, že zapáchajú dymom z ohniska, ktorý za 8 mesiacov vsiakol do ich šiat. Museli svoje šaty spáliť. Našťastie dym odohnal z bunkra aj vši.

Pomáhali im roľníci z okolia, prívrženci povstania, predovšetkým tým, že im dodávali jedlo. Napriek tomu, že ho bolo málo, Šošana ani tu nejedla nekóšernú stravu. Raz ju dedinčanka z Ľubietovej vzala k sebe, najesť sa. Zabili sviňu a jedli vajcia. Do váry dali bravčovú krv, čo dedinčania považovali za delikatesu. Šošana bola hladná a nemyslela na to, čo jedlo obsahuje. Ale keď počula, že tam bola aj bravčová krv, bežala von a všetko vyvrátila.

Inokedy dostala bravčovú klobásu. No napriek hladu a dobrej vôni ju nejedla, ale schovala. Šošana bola opatrná a stále sa bála, že ju možno budú podozrievať, že je Židovka.

Úlohou Šošany a druhej partizánky bola rozvedka (špionáž) - mali spočítať Nemcov a hlásiť to partizánom. Rozdelili si úlohy. Šošana obchádzala dedinu sama a niekedy s priateľkou.

Na túto misiu nebolo možné poslať mužov. Vzbudili by podozrenie, pretože väčšina mužov bola zmobilizovaná, alebo v táboroch. Každý deň musela Šošana zísť z hôr, z výšky 1600 m do dediny Ľubietová pri Banskej Bystrici. Mala pripravenú kryciu historiku a falošné dokumenty. Nepamätá si meno, ktoré dostala, ale pamätá si, že meno otca bolo Jánoš a mala 2 sestry. Pohybovala sa voľne po mestečku. Aby nevzbudila podozrenie, zakaždým vošla do kostola, pozerala sa, čo robia kresťanky, naučila sa to a napodobňovala ich. Modlitby mrmlala akoby pre seba, po slovensky. Po ceste počítala Nemcov a učila sa ich pozície. Počítala napríklad, koľko Nemcov stálo na moste. Kvôli tomu skutočne aj popri nich prešla. Šošana sa nepoddala strachu, ktorý mala v srdci. Mala síce legitimáciu, ale musela sa dobre naučiť a vedieť všetky údaje, ktoré boli v nej zaznamenané. Nemci zastavovali ľudí a kládli im otázky: ako sa volajú rodičia, kde si sa narodila a pod. Pozerali sa tiež ľuďom do tváre, aby videli, či nie sú bledí od strachu, čo by ich prezradilo. Keď sa vrátila, povedala partizánom, koľko Nemcov stálo na moste a koľko na iných miestach. V noci zostúpili partizáni z hôr a ostreľovali most. Šošana si už nepamätá, aké údaje mala zapísané v legitimácii.

Neuvedomovala si, že vykonáva nebezpečnú úlohu. Nebála sa smrti, ale nechcela, aby ju chytili. Inštrukcie zneli, že je lepšie zomrieť, ako sa dať chytiť Nemcom a byť obvinený zo špionáže. Bolo známe, že Nemci špiónov mučili strašnými prostriedkami, napríklad vypichnutím očí. Preto mala pri sebe kapslu s jedom pre prípad, že by ju chytili.

Jedného dňa úrady oznámili, že sa musia obnoviť doklady. Predošlé dokumenty vybavovali Slováci. Teraz bolo treba dostaviť sa pred nacistov, aby vystavili

nové doklady. Na partizánskom veliteľstve Šošanu inštruovali, ako sa má hlásiť v mestečku bez toho, aby vzbudila podozrenie. Úloha to nebola ľahká, pretože sa musela naučiť mnoho údajov: mená rodičov, miesto a dátum narodenia. Tiež sa musela podpísať árijským menom, ktoré dostala. Nesmela vyzerat' blede alebo vystrašene. Všetko si to vyžadovalo veľkú odvahu. Dôstojník SS bol vysoký a hrozivý. Ale Šošana bez strachu vyplnila údaje, podpísala sa a dokonca dala aj odtlačok palca bez toho, že by ju Nemeč podozrieval. Šošana hovorila vždy po slovensky a tvárila sa, akoby nerozumela po nemecky. Nemci si pred ňou nedávali pozor a Šošana potom podala veliteľovi jednotky správu o ich obsahu. Len jedenkrát jej ušlo z úst nemecké slovo, bola nútená vysvetliť, že to ho pozná zo školy.

Keď Šošana schádzala do dediny, nechávala na stromoch znaky, kus papiera alebo látky, aby mohla nájsť cestu späť, pretože nemala kompas. Jedného dňa sa strhla veľká búrka. Šošana sa snažila rýchlo sa vrátiť. Ale nanešťastie silný vietor značky strhol. Musela ísť teda smerom, ktorý sa jej zdal byť najlepší. Začalo silne snežiť a Šošana nevidela, čo je pred ňou. Kráčala už niekoľko hodín. Bolo to popoludní a už sa začínalo stmievať. Keď počula ruštinu, potešila sa. Ale opatrnosť ju naučila neunáhliť sa. Zastavila sa a načúvala. A vtedy počula medzi ruskými rozhovormi aj nemecké slová. Bol to tábor Rusov, ktorý spolupracovali s Nemcami. Šošana vedela, že títo sú horší než ostatní. Teraz pochopila, že si pomýlila cestu a šla opačným smerom než bola jej jednotka. Bola už tma a Šošana bola z cesty hrozne unavená. Bola síce mladá, ale bola už tehotná a obávala sa, že zamrzne a zomrie ako pes. Bola odhodlaná prežiť a zachrániť sa. Sneh bol hlboký a nemohla si ani sadnúť a trochu odpočinúť. Otočila sa na päťach, obrátila sa opačným smerom a išla ďalej a ďalej. Každý krok bol pre ňu ťažký, ale nevysvetliteľná sila ju nútila ísť ďalej. Jej sily sa už takmer vyčerpali, keď si všimla v snehu stopy po saniach. Pochopila, že je to pre ňu zoslané znamenie: stopa v snehu ju dovedie k ľudskému obydlíu. Pozbierala svoje posledné sily, pretože stopa po saniach jej dodala nádej a silu, aby pokračovala. Konečne uvidela svetielka, ktoré sa jej zdali ako hviezdy v tme. Boli už štyri hodiny nad ránom a sedliaci sa začali prebúdzat'. Šošana prišla k obydlíu, ale práve v tej chvíli ju opustili sily, padla do snehu a zostala tam ležať. Sedliačka, ktorá skoro ráno s petrolejovou lampou v ruke vyšla dojit', sa o ňu potkla. Rýchlo zistila, že telo, ktoré leží pred ňou, ešte žije.. Bolo to blízko maštale, ale asi pol kilometra od domu sedliakov. Sedliačka Šošanu zodvihla, na chrbte ju odniesla do domu a ukryla pod posteľou. Sedliaci síce pomáhali partizánom jedlom, ale väčšina sa bála úradov. Ak by zistili, že pomáhajú partizánom, spálili by ich dom a rodinu by zabili. Okrem toho sa žena bála aj svojho muža. Išla podojiť kravy a k Šošane sa vrátila, až keď sedliak a ich deti odišli z domu. Teraz, keď si mohla prezrieť človeka, ktorého našla v snehu, zbadala, že je to mladá žena. Napojila ju teplým mliekom a spýtala sa, čo sa jej stalo. Vysvetlila Šošane, že ak jej pomôže a schová ju, ohrozí seba a svoju rodinu. Preto ju, napriek radosti, že ju

zachránila pred istou smrťou, nemôže držať u seba. Sedlička počkala, až prídu partizáni s prosbou o jedlo. Vtedy im odovzdala Šošanu a oni ju vzali zo sebou do partizánskeho tábora.

Šošana si spomína, že raz sa partizáni dostali k zákopom pri frontovej línii. Boli tam rumunskí vojaci, ktorých Nemci prinútili pripojiť sa k ich armáde. Rumuni mali biely chlieb, ktorý bol súčasťou vojenského jedla. Keď partizáni videli chlieb, napadli Rumunov a vzali im ho z rúk. Šošana nevidela taký chlieb rok a pol. Pamätá sa, že nebolo nič chutnejšie než tento chlieb.

Nemci zostávali na úpätí hôr a obávali sa vystúpiť vyššie, tam, kde sa ukrývali partizáni. Posledné tri týždne vojny, do 9. mája 1945, sa partizáni schovávali v horách a tu a tam vyhadzovali do vzduchu vlaky. Nebolo v ich silách, ani možnostiach viesť s Nemcami vojnu muž proti mužovi. Po nociach vychádzali z úkrytu, zakrádali sa k dedinám a kradli jedlo a kone. Nemci obkľúčili partizánov a dúfali, že ich vyhladujú a donútia zísť do dedín a vzdať sa.

9. februára 1945 Nemci chytili Šloma Mitelmana a asi 50 ďalších partizánov. Šošana sa ukrývala v tom čase na inom mieste, neďaleko odtiaľ. Vedela, že Šloma, jej manžela, chytili, ale verila, že zostal nažive. Vedela, že Šlomo mal falošné árijské doklady. Bol vysoký, vyzeral ako árijec, nosil čižmy a vedel jazdiť na koni. Nemci zajatých partizánov uväznili v škole v Banskej Bystrici. Potom sa rozhodli urobiť previerku, aby zistili, kto je obrezaný, a teda Žid. Prikázali im vyzliecť si šaty. Šlomo pochopil, že jeho osud je spečatený. Dal svojmu priateľovi partizánovi, nežidovi z Ľubietovej, ktorý sedel vedľa neho, svoje hodinky a dokumenty a napísal krátky list svojej milovanej žene Šošane. Šloma a ďalšieho Žida partizána, ktorý pochádzal z Prešova, po krutom mučení na druhý deň, 10. februára 1945, obesili. Väčšinu partizánov transportovali do Nemecka, do Berlína. Priateľ, ktorý mal Šlomove veci, rozprával neskôr Šošane, že utiekol počas pochodu k vlaku do Berlína a vrátil sa do svojho domu v Ľubietovej.

Keď partizáni počuli z diaľky ruské tanky, pochopili, že koniec vojny sa blíži. Poslali k Rusom dvoch ľudí s prosbou o pomoc. Ale tí ich podozrievali, že sú špióni a neumožnili im vrátiť sa k svojim jednotkám. Partizáni poslali ďalších dvoch ľudí a dali im do rúk znamenie: zástavu. Rusi chytili aj tých, no neverili im. Hovorili: „Prezraďte nám, kde sú ukrytí ostatní partizáni a privedte nás k nim.“ Aby sa presvedčili, že partizánov nevyslali Nemci, poslali dopredu k prvej línii šesť ranených, ktorých niesli na nosítkach a dve ženy. Museli bežať vpredu, aby overili reakciu Nemcov. Nemci ich objavili a strieľali do nich z mínometov, trafili stromy a zapálili ich.

Tu sa stalo niečo prekvapivé, čo Šošana nemôže dodnes pochopiť. Keď padli zápalné granáty, Šošana padla na sneh. Všetci si mysleli, že je mŕtva,

preskakovali ju a prechádzali ďalej. Ukázalo sa, že Šošanu nezabili. Výbuch ju odhodil na zem, ale mäkký sneh ju zachránil. Potom, ako všetci cez ňu prešli, Šošana vstala a videla, že nie je vôbec zranená. Utekala ako divá a pripojila sa k svojej skupine. Ostatní nevychádzali z údivu a nerozumeli, ako mohla zostať nažive.

Partizáni sa dostali do Miškolca, ktorý bol oslobodený už niekedy v marci. Miškolc bol pri maďarsko-slovenskej hranici /?/. Generál Jegorov prišiel a žiadal pre svojich ľudí veľký priestor. Videl strážnu búdku (vrátnicu) miestnej fabriky. Obrátil sa na strážnika a povedal mu, že medzi partizánmi sú aj ženy - partizánky. Ten uvoľnil miesto pre Šošanu, ktorá bola vtedy v piatom alebo šiestom mesiaci, takže Sonja sa narodila 2. septembra 1945. Strážnik chcel Šošane dať svoju posteľ. Ale Šošana, ktorá nespala dva roky v posteli, sa neponáhľala odpočívať v posteli. Rozumela strážnika, ktorý hovoril po maďarsky. Jeho žena jej rozprávala, že fabrika patrila pred vojnou Židom. Počas vojny ju oni strážili, dúfajúc, že sa židovskí majitelia sa vrátia. Títo ľudia neboli antisemiti. Šošana im povedala, že aj ona je Židovka. Strážnikova žena zamiesila cesto a upiekla Šošane makový koláč z toho mála, čo mali. Namiesto cukru použila repu.

## **Návrat do Topoľčian**

Keď sa skončila vojna, Šošana myslela, že na Slovensku nezostalo už viac Židov. Odkedy utiekla z tábora, nestretla nikoho z rodiny. Rozhodla sa vrátiť domov a zistiť, či snáď niekto z nich nezostal nažive.

Z Miškolca v Maďarsku sa začala Šošanina dlhá púť do Topoľčian, vzdialených mnoho kilometrov.

Partizáni išli peši na slovenskú hranicu a tam čakali niekoľko týždňov.

Počuli, že v Topoľčanoch sú ešte stále Nemci. Šošana sa dozvedela, že jej brat Jicchak je s armádou v meste Prešov. V Prešove už boli Židia, ktorí sa vrátili z tábora a nanovo začali budovať náboženskú obec.

Počas pobytu v Prešove videla Šošana vojenský nákladiak a na ňom Ašera, priateľa svojej sestry Pniny. Ašer bol vojakom slovenskej armády. Pnina ho spoznala v tábore v Novákoch. Ašer sa veľmi čudoval, že vidí Šošanu živú a povedal: „Róži, ty žiješ!“ Šošana ho spočiatku nespoznala, no potom sa veľmi tešila, že sa mu podarilo utiecť z tábora. Pýtala sa ho, kam vojaci idú a on odpovedal:

„Do Popradu, tam sú ešte Nemci.“

Ašer nechal pozdravovať Pninu. Šošana ho videla len 5 minút a nákladiak sa vydal na cestu. Vtedy ho videla naposledy živého. Neskôr sa dozvedela, že Ašera zasiahlo niekoľko striel do srdca v máji 1945, deň pred koncom vojny. Vo vrecku našli listy jeho sestrám v USA. Tie asi po troch alebo štyroch mesiacoch

poslali listy Pnine, aby vedela, že Ašer už nie je medzi živými. Sama Pnina hovorí, že Ašera poznala len v tábore Nováky. Bola vtedy mladé, 15-ročné dievča. Podľa jej slov bol Ašer nielen jej priateľom, ale priateľom celej rodiny. V Novákoch bol sám, jeho sestry emigrovali do USA a zostal len on s mamou a jednou sestrou.

Vojenská jednotka Šošaninho brata Jicchaka bola asi 10 km od Prešova. Šošana vstala skoro ráno a išla peši do vojenského tábora. Prišla tam na poludnie, ale nedovolili jej vojsť do tábora. Strážcovia sa čudovali, že žena prišla peši z takej veľkej diaľky. Čakala pri bráne a povolili jej porozprávať sa s bratom len asi pol hodiny. Rozprával jej, že sa po výcviku stal tankistom. Jeho jednotka vyšla z Prešova a dostala sa neskôr až do Berlína.

V Prešove sa Šošana rozlúčila s partizánmi a vybrala sa na sever do Bardejova, aby sa stretla so svojim manželom Šlomom alebo jeho rodinou. Nevedela, samozrejme, že už nie sú medzi živými. Prvýkrát povedala Šošana partizánom, že je Židovka, že je tehotná a že ide hľadať rodinu svojho manžela. Počas cesty prešla aj Košicami. Ale v Bardejove už rodinu Mitelmanových nenašla. Išla pomáhať do verejnej kuchyne náboženskej obce. Pamätá si, že robila zemiakové placky (latkes).

Šošana sa rozhodla ísť do Topoľčian, do rodičovského domu, aby tam porodila. Celý deň počúvala rádio, aby sa dozvedela, či je mesto už oslobodené a keď si myslela, že je to bezpečné, vydala sa na cestu.

Cesta bola pre mladú tehotnú ženu dlhá a ťažká. Každý deň prešla asi 50 km. Na noc vždy vyhládala nejakých Židov, aby mohla u nich prespať. Jej cieľom bolo dostať sa do Topoľčian ešte pred pôrodom. Po dvoch mesiacoch chôdze a cestovania stopom prišla do Topoľčian. Bol koniec júna 1945.

Keď prišla do mestečka, našla k svojej veľkej radosti otca, mamu a 5 malých súrodencov. Už nebývali v starom rodinnom dome, v tom čase tam žili 3-4 nežidovské rodiny. Museli si hľadať iné obydlie a hľadali ho spoločne. Otec rozprával, že keď sa rodina Schönfeldová vrátila do Topoľčian, povedali im: máme dve správy: prvá, že vaša dcéra Šošana žije a druhá, že váš zať Šlomo zomrel.

Po vojne si Šošana spomenula na partizána, Šlomovho priateľa, nežida, ktorý bol s nimi v jednotke a vrátila sa do Ľubietovej, aby sa spýtala na osud svojho manžela. Tento priateľ partizán jej odovzdal Šlomov list a zlaté hodinky. Šošana pochopila, že je 18-ročná vdova a že jej dieťaťko sa narodí ako sirota. Priateľ z Ľubietovej jej rozprával o tom, ako sa on sám zachránil a tiež o osudoch svojej rodiny. Potom, ako sa pripojil k partizánom, jeho žena zostala v dedine so svojimi rodičmi. Jedného dňa ju chytili v lesoch a obvinili, že pomáha partizánom. Prosila Nemcov, aby jej dovolili vrátiť sa do dediny a rozlúčiť sa so svojimi rodičmi. Nemci súhlasili a dovolili jej byť so svojou rodinou pol hodiny,

kým oni stáli pred domom so vztýčenými bodákmi. Keď vošla do domu, prosila rodičov, aby jej dali trochu jedla na cestu a utiekla cez zadné okno. Veľmi dobre poznala dedinské cestičky a miesta na úkryt a vedela, že má pol hodiny na to, aby sa vzdialila od domu. Strážcovia čakali vonku, po pol hodine vošli do domu a videli, že žena utiekla. Rodičov surovo zbili, ale podľa Šošany sa neodvážili zabiť ich, pretože sa blížil koniec vojny. Dom podpálili.

Šošana sa vrátila domov do Topolčian s vecami a listom od Šloma. Bohužiaľ, po rokoch jej tieto veci ukradli.

Otec rozprával Šošane príbeh o ich úteku z tábora v Novákoch.

Otec Šlomo Schönfeld utiekol do hôr so svojou ženou Netti, so synom Jicchakom a piatimi menšími deťmi. Boli tam od 28. augusta 1944 do októbra 1944. Bolo to obdobie povstania.

Od októbra 1944 do začiatku mája 1945 boli Šošaniny rodičia v meste Štubianske Teplice v Tatrách. Bývali v turistickej chate. Spolu s nimi tam prišli aj ďalšie rodiny, dohromady 54 ľudí. Chata bola pre 10 ľudí, ale teraz musela vystačiť pre celú skupinu. V chate boli poschodové postele a sporák na varenie. Nemci už vtedy videli, že prehrávajú vojnu. V okolí boli tri dediny. Dedinčania ukrývali Židov a delili sa s nimi s tou trochou jedla, čo mali. Mali dosť dreva na kúrenie v chate, ale takmer žiadne jedlo. V dedine, na úpäť hôr, bol malý obchod s potravinami. Majiteľ obchodu pomáhal partizánom a utečencom zaobstarávať jedlo. Potraviny boli na prídel, ale z každej porcie odobral trochu fazule a v noci nechal vedľa obchodu vrece s fazuľou. Fazuľovú polievku varili v chate každú noc. Časť fazule odkladali na zimu. Ester mala vtedy 11 rokov, Jom tov 9, Simcha 13, Jolka 14 a Pnina 17. Bola veľká zima a veľmi trpeli od vši. Matka dlhé hodiny sedela a čistila deti od vši. Ester má zlé spomienky na toto obdobie.

Všetci obyvatelia chaty boli Židia. Medzi nimi aj rodina Volčeková. Ich 7-mesačný synček sa narodil v tábore. Bol hladný a celý čas plakal. V noci bolo zďaleka počuť jeho hlas. Ľudia cítili, že sú kvôli bábätku v nebezpečenstve a chceli ho umlčať pomocou podušky, aby ich všetkých nechytli. Šošanina mama sa postavila proti nim. Najskôr dala polievku bábätku a až potom svojim deťom. Tak mu zachránila život.

Pred 10 rokmi toto „bábätko“ vyhládalo Šošaniných rodičov, ktorých zásluhou žije. Teraz je učiteľom v Izraeli a má 10 detí. Nedávno zomrela jeho sestra Judit, ktorá tiež bola s rodinou Schönfeldovou v chate.

Pnina rozpráva, že matka, ktorá bola veľmi pobožná Židovka, odmietala jesť nekošerné jedlo, aj keď bola veľmi hladná.

Jedného dňa, na začiatku mája 1945, keď už počuli z diaľky ruské delá a koniec vojny sa blížil, jedno z dievčat, ktoré malo asi 12 rokov, bolo hladné a rozhodlo sa vyjsť hľadať jedlo. Šošanin otec ho prosil, aby nešlo, ale nedbalo na jeho

slová. Dievčatko skutočne chytili Nemci. Sľúbili mu, že ho nezabijú, ak im prezradí, kde sa ukrývajú ostatní Židia.

Dievčatko im uverilo, Nemci prišli a vzali všetkých Židov z chaty dole do dediny. Všetci si mysleli, že idú v ústrety smrti a začali sa objímať a lúčiť. Bol máj a stále bolo veľmi chladno. Vojaci prikázali dedinčanom vykopať hromadný hrob pre 50 ľudí.

Medzi Nemcami boli aj rumunskí vojaci, ktorí boli mobilizovaní násilím a bol tam tiež maďarský dôstojník. Keď sa išli Nemci do dedinských domov zohriať, poverili strážením Židov maďarského dôstojníka. Šošanin otec prosil dôstojníka o milosť.

Apeloval na jeho srdce a svedomie a pripomenul mu, že koniec vojny sa blíži. Dokonca mu sľúbil, že mu jeho správanie dosvedčí, ak sa zachráni.

Dôstojník sa bál, že ho Nemci zabijú. Šlomo Schönfeld mu povedal: „Urob sa, že ideš na záchod a nechaj dvere otvorené. My utečieme. Po vojne budem svedčiť v tvoj prospech.“

Strážca súhlasil. Celá skupina Židov utiekla. Bola psia zima, vial silný vietor a na ceste neboli žiadni vojaci. Išli peši niekoľko kilometrov, až kým neprišli k ruskej frontovej línii.

Maďarský dôstojník vojnu prežil. Na jednom zo súdov, ktoré sa konali, Šošanin otec podal svedectvo, že zachránil 54 Židov. Oslobodili ho. Ostatných nemeckých vojakov popravili.

Pnina rozpráva svoju verziu úteku rodiny tak, ako si ho ona najlepšie pamätá. V roku 1944, keď sa Nemci dostali do okolia Novák, vypuklo povstanie, počas ktorého utiekli z tábora všetci ľudia. Po celé dva mesiace povstania sa rodina celý čas sťahovala podľa pohybu Nemcov. Zdržiavali sa vo Zvolene a v Banskej Bystrici. Pamätá si, že vo Zvolene otvorili Židia synagógu a bývali v nej. V tom období sa nemuseli ukrývať v bunkroch.

27. októbra sa skončilo povstanie. Nemci sa dostali až na toto územie a utečenci boli nútení vystúpiť do hôr nad Banskou Bystricou a ukryť sa tam. Spočiatku ich bolo v skupine málo. Len rodičia a 5 detí, pretože partizáni nechceli, aby sa k nim pripojila rodina. Boli v horách 8 mesiacov, do apríla 1945. Pnina si pamätá, že 27. októbra mala Ester narodeniny. Ester si pamätala, že Moše rabenu zomrel v deň jej narodenín a bála sa, že podobná vec sa stanej aj jej a aj ona zomrie v ten deň. V horách prišli do rekreačnej oblasti. Boli tam prázdne chaty určené turistom a rekreantom. Cez deň sa ukrývali vonku. Báli sa v domoch kúriť, aby ich neodhalili. Stretli tam ďalších Židov a spolu ich bolo v skupine 54. Nemci sa obávali partizánov, vystúpili do hôr a skupinu Židov chytili.

Nemci strieľali zvonka do chaty. Ester ležala pod oknom a netrafili ju. Sestra Jolan ošetrovala ranených a umývala im rany.

Pnina si pamätá aj babätko, ktoré plakalo a vzbudzovalo strach utečencov.

Mali šťastie, pretože 3 km odtiaľ Nemci chytili skupinu Židov a všetkých postrieľali. Avšak ich skupinu priviedli k obchodu a dovolili im jesť. Jeden zo strážcov hovoril po maďarsky. Ich otec podišiel k nemu a spýtal sa ho, či si majú kúpiť aj riady. Strážca mu povedal, že na mieste, kam ich zoberú Nemci, nebudú riady potrebovať. Otec pochopil, že ich vedú na smrť. Ale mlčal a deťom nepovedal nič. Skupina sa nachádzala na takom mieste na Slovensku, kde nikdy nebývali Židia. Napriek tomu jeden zo Slovákov začal znevažovať Židov a tento strážca mu povedal, aby prestal. Táto príhoda ukázala, že strážca nebol antisemitom. Rusi sa už približovali a tento strážca pochopil, že sa blíži koniec vojny. Po vojne prosil Židov, aby povedali o jeho zásluže. Nemci im tiež nič neurobili asi preto, že Rusi boli už blízko. Rumunskí vojaci, ktorí boli na ruskej strane, ich oslobodili.

Po oslobodení sa rodina ocitla 140 km od svojho domova. Pnina si pamätá, že nemala topánky. Nebolo vlakov, celá infraštruktúra bola zničená a museli ísť peši. Na nohách mali mozole. Otec kúpil dreváky.

Každý deň prešli peši 20 km. Červený kríž postavil na mnohých miestach kuchyne, a tak sa mohli najesť. Boli skutočne pobožní a doma jedli len kóšer, ale nemali na výber, museli prežiť. Keď sa dostali do vzdialenosti asi 20 km od Topoľčian, našli prístrešie v českej nežidovskej rodine Paukerových. Tí im umožnili umyť sa, prezliecť a odpočinúť si. Odtiaľ sa vrátili domov.

Keď prišli do Topoľčian, zistili, že ich dom obývajú nežidia. Odmietli sa vystáhnovať a rodina bola nútená prenajať si iný dom. Pnina mala vtedy 17 rokov.

## Po vojne

Šošana poznamenáva, že nežidia sa veľmi čudovali, že sa Židia po 3 rokoch vrátili do svojich domov v Topoľčanoch. Z ich hľadiska bol židovský problém už uzatvorený a nemienili vrátiť domy a majetok, ktorý si privlastnili.

Po tom, ako rodina v roku 1942 opustila Topoľčany, 3 slovenské rodiny sa nasťahovali do ich domu. Šlomo sa obrátil na magistrát, ale tam mu povedali, že nemôžu vystáhnovať nájomníkov násilím. Rodiny opustia jeho dom len vtedy, ak im nájde náhradné bývanie. Šlomo sa veľmi snažil nájsť náhradné byty, ale v každom prípade mu odpovedali negatívne: byty sú nevyhovujúce a nájomníci sa odmietajú vystáhnovať. Šlomo videl, že toto mu nepomôže. Opäť sa obrátil na magistrát alebo na Červený kríž a prideliť mu časť vily doktora Eisdorfera, ktorý odišiel z mesta a našiel svoju smrť vo vyhladzovacom tábore.

Dom dr. Eisdorfera obývala Šlomova rodina spolu s ďalšími s dvomi rodinami. Kuchyňa bola spoločná pre všetkých. V spodnej časti domu si otec opäť otvoril obuvníctvo.

Šošana poznamenáva, že jej otec bol veľmi múdry človek. Darilo sa mu dostať v živote z ťažkých a beznádejných situácií. Šošana podáva príklad jeho vynaliezavosti a dôvtipu.



Šlomo Schönfeld postavil poschodový dom. Ako sme už spomínali, keď nacisti vošli do mesta, žiadali, aby im Židia odovzdali všetky zlaté a strieborné veci. Predtým, než opustili svoj dom, schoval otec zlato a strieborné veci do vriec. Ukryl ich pod záchodom. Veľké predmety, medzi nimi svietnik, našli nežidia a vzali ich, ale zlaté retiazky boli dobre schované.

Po vojne išiel Šlomo do svojho starého domu, pretože si pamätal, že nechal svoj majetok v dome, v úkryte. Prosil, aby ho vpustili dnu, ale noví obyvatelia to odmietli. Prosil, aby mu dovolili aspoň ísť na záchod. Vošiel dnu s ruksakom na pleciach a s pracovným náradím. Otvoril úkryt pomocou kladiva a vytiahol zlato.

Šlomo dal každej dcére zlatú retiazku. Za peniaze z predaja zlatých predmetov kúpili veci do domácnosti a pre začiatok nového života. Šošana tu opisuje zásluhy slovenských robotníkov, ktorí pracovali v otcovom obuvníctve do r. 1942. Pred odchodom do tábora im dal otec do úschovy posteľnú bielizeň, návlečky, paplóny, časť odevov, obrusy. Teraz ich rodine vrátili. No nábytok už nemali a museli si kúpiť nový.

Dňa 2. septembra 1945 sa v miestnej topolčianskej nemocnici narodila Sonja Mitlman, Šošanina malá dcérka. Šošana dostala odporúčajúci list za svoju partizánsku činnosť, aby mohla dostať rôzne výhody. Mala však dojem, že lekár bol antisemita a staral sa lepšie o iné rodičky v izbe. Vo februári 1946, keď mala Sonja pol roka, ochorela na zápal pľúc a pre nedostatok antibiotík zomrela. Pochovali ju v Topolčanoch. Šošana si pamätá, že bábätko vyzeralo akoby spalo a Šošana ho nechcela dať pochovať.

## **Pogrom v Topolčanoch v roku 1945**

V čase po narodení Sonji vypukol v meste pogrom. Podľa Šošaniných slov bola príčinou pogromu udalosť spojená so židovským doktorom, ktorý si po návrate do Topolčian otvoril v meste ordináciu. Doktorovi sa nepodarilo zachrániť pred smrťou nežidovské dievča, ktoré priviezli na ošetrovanie s vysokou horúčkou. Medzi ľuďmi v meste sa rozniesla fáma, že lekár dievča zabil. Príbeh prerástol až do hanlivého mýtu kresťanskej krvi do macesov, podľa ktorého Židia, ktorí sa vrátili do Topolčian, zabíjajú nežidovské deti a pokúšajú sa znovu ovládnuť mesto. Antisemitizmus opäť zvíťazil a bandy výtržníkov plánovali udrieť na Židov. Šošanin otec mal cestovať v ten deň so synom Jicchakom do blízkeho mesta. Keď si na stanici sadli, prišla tam banda výtržníkov a začala otca biť. Vylomili mu dva zuby. Jicchak videl, že sa chystajú vrhnúť aj naňho. Vytiahol z vrečka partizánsku legitimáciu, ale výtržníci mu neverili a povedali, že vôbec neexistujú partizáni Židia. Jeho legitimáciu roztrhali. Jicchak a otec utekali zo všetkých svojich síl a vrátili sa domov. Mama Netti prikázala členom rodiny, aby sa schovali v záhrade medzi stromami obávajúc sa, že výtržníci prídu do ich domu. Šošana hovorila, že je ešte slabá po pôrode, tak či tak nemôže utekať a trvala na tom, že chce zostať doma. Jicchak bol v tom čase vojakom a mal

oblečenú uniformu. Povedal, že aj on chce zostať v dome a puškou bude brániť seba a svoju sestru. Šošana ho prosila, aby vyšiel na povalu a vytiahol za sebou rebrík, ale Jicchak veril svojej puške a odmietol. Vtedy počuli zvonku hlasy výtržníkov a Jicchak sa poddal prosbám svojej sestry. Rýchlo vyliezol na rebrík a vytiahol ho za sebou na povalu. Výtržníci naširoko rozkopli dvere a žiadali, aby im vydala vojaka, ktorého videli vojsť do domu. Šošana im povedala, že je ešte slabá po pôrode a v dome nie je nijaký vojak, že sa mýlia. Jeden z výtržníkov poznal otca Šloma a povedal svojim kumpánom, že „Schönfeld je dobrý človek a nedotýkajte sa jeho dcéry“. Ale výtržníci mali záujem dať Jicchakovi príučku. Zdola sa pozreli na povalu, ale bez rebríka tam nemohli vyliezť. Nakoniec sa upokojili a odišli preč. Šošana si myslí, že zachránila svojho brata pred zlynčovaním. Podľa Šošaniných slov sa výtržníci nedotkli majetku, najmä preto, že v tom čase nemali doma nič.

V Encyklopedii judaica je napísané, že z 2700 Židov, ktorí bývali v Topoľčanoch v roku 1938, sa vrátilo do mesta len 250 obyvateľov. 12 rodín sa pripojilo k partizánom a 2 z nich zomreli. V rokoch 1948-1949 väčšina Židov emigrovala do Izraela, zostalo len 20 rodín. V 1965 obec úplne zmizla. Vtedy sa z veľkej synagógy, ktorú postavili v roku 1900 stalo skladište. (Informácia z internetu)

## **Prest'ahovanie do Sudiet**

Šošana sa rozhodla odísť z Topoľčan a začať život na inom mieste. Jej brat Eliakim myslel a cítil podobne ako ona a chcel jej pomôcť s nájdením nového domu. V Československu bol v tom čase veľký nedostatok voľných bytov. V Liberci, ktorý sa nachádzal v Sudetoch, boli voľné byty. V minulosti patrili Nemcom, vysídleným zo Sudet. Za svoju partizánsku činnosť dostala Šošana a jej brat byt od vlády. Eliakim odcestoval do Liberca pred Šošanou a vybavil ubytovanie. Byt bol na ulici Chorvátská 26. Bol malý, ale priestraný, so spálňou, kuchynským kútom a obývačkou. Eliakim sa tiež presťahoval do Liberca.. Šošana dokonca dostala aj „veno“, 36 000 korún a trojročný zárobok. Neskôr dostala osvedčenie o tom, že bola partizánkou v SNP.

Šošana si spomína na epizódu, od ktorej tuhla krv v žilách. Keď prišla do Liberca, chcela sa umyť a zistila, že nemá mydlo. Byt bol v 3-poschodovom dome a na prízemí bol obchod. Šošana zišla dolu a chcela si kúpiť mydlo. Povedali jej, že kvôli vojne nemajú obyčajné mydlo, len špeciálne, ktoré je dvakrát také drahé. Šošana nemala na výber a zaplatila. Pamätá sa, že mydlo bolo jasne zelené a bola na ňom pečiatka. Po 2-3 dňoch tam prišiel nejaký predstaviteľ židovskej organizácie a rozprával, že zelené mydlá so zvláštnou

pečiatkou (ktorej nápis znel „vyrobené zo židovského tuku“) boli vyrobené vo vyhladzovacích táboroch z tuku obetí. Šošana sa cítila veľmi zle. Pamätá sa, že mydlá zozbierali z obchodov a z domácností a pochovali na cintoríne.

Šošana sa presťahovala do Sudet a bola v Liberci od konca roka 1946 do apríla 1949. Liberec bol príliš vzdialený od domu rodičov a Šošana mohla cestovať k rodičom len raz za dva mesiace. Aj strýko Vili Weinberg býval teraz v Liberci. V lete 1947 usporiadali židovské organizácie letný tábor v Prahe. Cieľom bolo, aby sa stretli mladí Židia, ktorí prežili šoa, aby sa zabavili a nadviazali kontakty potrebné pre vytvorenie rodiny. Šošana tam stretla Šloma Silbera (ktorý si neskôr zmenil meno na Kaspi). Šlomo bol mladší od Šošany, ale povedal, že má brata Jozefa, ktorý je v Šošaninom veku. Prosil, aby sa stretli. Šošana ešte smútila nad smrťou svojho manžela a dcéry, ale Šlomo bol tvrdohlavý a vrátil sa do tábora. Jozefom. Šošana bola mladé a pekné dievča a Jozef Silber sa do nej zamiloval. Spriatelili sa, Šošana si začala zvykať na jeho blízkosť a mala ho veľmi rada. Cestovali spolu do Topoľčian navštíviť Šošaniných rodičov. Rodičia sa pýtali na Jozefovu rodinu a zistili, že pochádza z dobrej rodiny.

## **Príbeh Jozefa Kaspiho**

Josef Silber-Kaspi sa narodil 8. septembra 1922 Jaakovovi a Júlii-Jachad Weinbergerovej z Mukačeva. Jeho otec Jaakov sa narodil v roku 1895 ako syn Jicchaka Silbera (z Majdanu v Poľsku) a Sary Ley Steinmatzovej. Jicchak bol synom Šloma (narodeným v r. 1830) a Chany Silberovej. Josefova matka bola Julia Weinbergerová. Julia bola rodáčka zo Stropkova (1895) a bola dcérou Mordechaja Weinbergera (1865) a Miriam Samtovej (1870) zo Stropkova. V roku 1911 sa Júlia-Jachad presťahovala so svojím bratom Moše Moricom Avrahamom Weinbergerom do Mukačeva a vydala sa tam za Jaakova Silbera. Jaakov pochádzal z hodinárskej rodiny. Rodina vlastní od roku 1920 obchodný znak a na ňom je napísané „Jaakov Silber“. Na znaku je nekošerný vták, asi orol, ktorý drží v zobáku hodinky. Na znaku sú ešte ďalšie hodinky a pracovné nástroje na opravu hodín.

Rodine sa narodili štyria synovia: Josef, Jehošua, Šlomo a Moše a dcéra Miriam. V roku 1941 bola rodina pre svoj pôvod vyhnaná do Poľska, do Galície. Vyšlo nariadenie, že obyvatelia, ktorí pochádzajú z Poľska (aj 2-3 generácie dozadu) sa musia vrátiť do krajiny, odkiaľ pochádzajú. Pretože Jaakov bol hodinár a vlastnil hodinky, podplatil úrady zlatými hodinkami, a tak ho po deviatich alebo desiatich mesiacoch poslali aj s rodinou späť do Mukačeva. Jeho brat Cvi bol sionista a emigroval do Izraela už v roku 1935. Písal bratovi Jaakovovi, aby prišiel za ním. Ale Jaakov váhal a dúfal v lepšie časy. Keď pochopil, že je koniec, poslal Cvimu hodinky, aby mal peniaze na certifikáty (asi v r. 1939), ale

bolo už príliš neskoro. Dlhočakávané certifikáty prišli do Mukačeva, ale Nemci už nepovolili, aby sa Židia vystaňovali a odplávali na lodiach z Nemecka.

Josef doma nerozprával o osudoch svojej rodiny počas šoa, ale Šošana si pamätá Jozefov príbeh o jeho rodine. Julia a Jaakov, Josef a jeho brat Šlomo a Jehošua Moše a tiež sestra Miriam sa ukrývali v bunkri, vydávali sa za Čechov a počuli, ako boli pochytení Židia vo veku 18 – 40 rokov a vonku postrieľaní. Josefa poslali do pracovného tábora. Ostatných z rodiny chytili v 1942 a poslali do Auschwitzu.

Juliu a Miriam Weinbergerovú poslali hneď do plynovej komory. Muži boli v tábore Auschwitz a využívali ich na práce. V roku 1945, keď sa front priblížil k Auschwitzu, naložili Nemci Židov, ktorí zostali nažive do otvorených vagónov pre dobytok a poslali ich do Nemecka bez jedla a pitia. Cesta trvala asi 3 týždne a počas nej zomrelo mnoho Židov. Jaakov a syn Jehošua Silber tiež na tejto ceste zomreli. V roku 1945 Josef mal 17 a jeho brat Šlomo 13.

Červený kríž zisťoval, kto zostal nažive. Asi 99 % ľudí po ceste zomrelo. Toho, kto ešte dýchal, zniesli na nosítkach z vlaku a dopravili do Prahy. Z celej rodiny Silber prežil len Josef a Šlomo. Keď bol Šlomo oslobodený z tábora, vážil 30 kg. Celý rok ho učili odznova jesť.

Josef mal blond vlasy a modré oči. V roku 1940 bol mobilizovaný a poslali ho do maďarského pracovného tábora. Raz sa vrátil do Mukačeva, ale odoslali ho späť kopať zákopy na fronte pri maďarsko-rumunskej hranici. Počas bombardovania sa vojaci schovávali. Raz pri bombardovaní sa Josef schoval v maštali na jednom zo statkov a počas ostreľovania sa rozhodol, že sa do zákopov nevráti. Utekal smerom k ruskému frontu a prišiel na rusko-nemeckú hranicu. Rusi neprijímali zbehov s radosťou a mysleli si, že Josef a ďalších asi 300 židovských vojakov, ktorí tiež utiekli, sú špióni. Josef vyzeral ako Čech. Keď zbehovia povedali, že sú Židia, ruskí vojaci preverovali ich znalosti jidiš. Rusi sa presvedčili o ich židovstve a sľúbili, že ich pošlú domov. Ale aj Rusi boli antisemiti a poslali ich na Sibír.

Vtedy sa Josef rozhodol, že už nebude hovoriť, že je Žid, ale že je Čech a tak aj urobil.

Josefovi sa podarilo oslobodiť na základe toho, že sa vydával za Čecha, počas prímeria v roku 1946. Ostatní Židia zostali na Sibíri do roku 1948. Josef rozprával, že na Sibíri bol hrozný mráz.

Po prepustení ho poslali do uzatvoreného tábora (karantény). Strávil vo vlaku asi 3 týždne.

Keď vlak prišiel do Prahy, náhodou stretol strýka Cvi Weinbergera, brata Julie. Prosil ho, aby mu priniesol civilné šaty a keď sa preobliekol, vyskočil z vlaku. Cvi zobral Josefa v Prahe do reštaurácie a tam na svoje prekvapenie stretol mladšieho brata Šloma.

Josef sa tiež presťahoval do Liberca. Bol sionista a chcel emigrovať do Izraela. Vysvetlili mu, že v Izraeli potrebujú pracovné sily a navrhli mu, aby išiel na rekvalifikáciu a vyučil sa remeslo. Začal pracovať v textilnej fabrike.

Šošana si pamätá, že majiteľ fabriky bol Žid. Josef nepovedal robotníkom, že je Žid, ale majiteľ o tom vedel a Josef získal niekoľko výhod. Josef si šetril časť svojho zárobku, kým ostatní robotníci utrúcajú veľkú časť svojej mzdy v krčmách. Potom robotníci Josefovi závideli, že má viac peňazí než oni. Šošana poznamenáva, že to bola na Slovensku a vôbec vo východnej Európe typická situácia: Židia vedeli ušetriť peniaze a nežidia ich za to nenávideli.

Josef pracoval na textilných strojoch. Jedného dňa sa stala nehoda, stroj zachytil Josefovú ruku a odrezal až po lakeť. Bola to ironia osudu, že práve on, ktorý sa vrátil z vojny celý, bol zranený v mieri.

Šošana dostala od Šulema správu, že Josef je ranený. Ponáhľala sa do nemocnice a sestrička jej povedala, že Josef prišiel o ruku. Josef ležal obviazaný veľkými obvázmi a nevedel, že má amputovanú ruku. Povedali mu to až neskôr. V tom čase bola už Šošana zamilovaná do Josefa. Sedela vedľa neho a presviedčala ho, že sa musí hneď ešte pred uzdravením učiť písať ľavou rukou. Šošana doteraz prechováva list, ktorý jej napísal z nemocnice. Šošana pomáhala Josefovi v rehabilitácii a chcela sa zaňho vydať. Cestovala k rodičom, aby sa s nimi poradila. Mama jej povedala: „Dievča moje, urob, čo chceš urobiť. Čo sa stalo Josefovi, je hrozná vec. Ale pamätaj, že si invalida berieš za muža na celý život“. Šlomo ju presviedčal, aby sa vydala za jeho brata Josefa: „Poznala si ho, keď mal dve ruky. Teraz, keď stratil takmer celú svoju rodinu, chceš ho opustiť? Ak ho opustiš, zostane sám. Kde máš svedomie?“

Šošana sa rozhodla za Josefa vydať. Nikdy v živote neľutovala svoje rozhodnutie. Pracovala ťažko celý život, ale Josef bol „zlatý človek“ a vždy jej pomáhal, vážil si ju a cenil. Pomáhal jej v práci ako najlepšie vedel, nosil prepravky a podobne. Naučil sa robiť všetko ľavou rukou, dokonca krájať chlieb. Len šoférovať nemohol.

Šošana a Josef sa zosobášili a cirkevný obrad mali v Topolčanoch, v apríli 1947 pred Pesachom. Neskôr, v roku 1949, mali civilný sobáš na magistráte v Liberci. To je dátum, ktorý majú zapísaný v sobášnom liste. Šošana a Josef žili v Liberci 3 roky. Na začiatku bývali v jednoizbovom byte s kuchyňou, ale po narodení dcéry Edit dostali priestranný byt s tromi izbami. Byt bol štátny, a preto veľmi lacný.

Šošana so satisfakciou rozpráva, že tak ako boli vyhnaní Židia zo svojich domov a opustili celý svoj majetok, tak aj nemeckých obyvateľov Sudet vyhnaní Česi. Nemci mali povolené vziať si len osobné veci a museli opustiť celý svoj majetok. Tak sa stalo, že Šošana vošla do zariadeného bytu, mala všetky potrebné veci pre domácnosť. Okrem toho mohla Šošana vidieť, ako Česi vyhánajú Nemcov s bielymi páskami na rukávoch do táborov.

Nemcov poslali do tábora predtým, než ich vysídlili do Nemecka. Šošana išla do nemeckého tábora a vybrala si odtiaľ nemeckú ženu za slúžku. Tá robila doma

pranie od rána do popoludnia. Šošana dúfala, že bude cítiť satisfakciu, ale v srdci súcila so ženou a dávala jej jedlo.

Šošana rozpráva, že Josef bol raz v synagóge pri Liberci. Hľadal modlitebnú knižku a našiel tam veľa kníh. Prezeral si knihy, ktoré boli v synagóge a našiel knihu, na ktorej bola pečiatka jeho otca v nemčine: „Jaakov Silber, hodinár a veľkoobchodník s hodinami. Bola tam tiež kniha s menom starého otca Jicchaka Silbera. Nie je jasné, ako sa zatúlali tieto knihy do takej diaľky od Mukačeva. Ale Josef vedel, že v otcovom dome bola veľká knižnica. Tá kniha je ešte stále v Šošaninom dome.

V roku 1948 Šošana otehotnela. Dcéрка Šošany a Josefa, Edit, sa narodila 8. septembra 1948. V rodnom liste má napísané Edit Schönfeldová, lebo to bolo oficiálne priezvisko matky. Sobáš so Šlomo-Laci Mitlemanom bol cirkevný a nie civilný a rovnako vtedy aj svadba s Josefom.

Keď bola Šošana na konci deviateho mesiaca, počula v rádiu, že prezident Beneš zomrel. Oznamovali tiež, že „tramvaj“ – električka – nebude kvôli tejto udalosti v noci premávať. Šošana bola už zaregistrovaná na pôrod v miestnej nemocnici. Cítila, že sa pôrod blíži a začala sa znepokojovať. Nemala zámer rodiť doma. Pripravila Josefovi večeru a spolu išli peši do nemocnice. V skutočnosti nemala ešte bolesti, ale vysvetlila lekárovi svoje obavy a ten ju prezrel. Povedal, že Šošana sa musí vrátiť domov a prísť znova ráno. Šošana presvedčila lekára, že bude lepšie nechať ju v nemocnici. Bolo to 8. septembra, deň Josefových narodenín. Šošana podišla k lekárovi, ktorý vyšiel na nemocničnú chodbu a povedala mu, že chce, aby on bol pri pôrode. Dodala tiež, že sľúbila lekárovi dar, lebo kvôli vtedajšiemu režimu sa bála spomenúť Slovo peniaze, aby to nebolo chápané ako úplatok. Lekár ju zaviedol do pôrodnej sály a dal patričné inštrukcie pôrodnej asistentke. Šošana dostala o ôsmej večer injekcie na urýchlenie pôrodu. Sestričky sa posmievali Šošane, ktorá sa celý čas pozerala na hodinky a hovorili, že ešte nevideli ženu, ktorá chce rodiť podľa hodiniek. Ale o 22.00 hod. večer sa začali silné bolesti a o 22.40 sa narodilo 2.80 kilové bábätko, ktoré dostalo meno Edit.

Keď bola Šošana v Liberci, stretla Šulema Goldsteina. Pýtal sa jej, či pozná niekoho, kto by sa mu hodil za ženu. Šošana ho zoznámila so svojou sestrou Pninou. Pnina a Šulem sa sebe zapáčili a rozhodli sa zosobášiť. Spočiatku sa chceli obidva páry zosobášiť v ten istý deň, v apríli 1946, ale podľa židovského zvyku sa nemieša radosť s radosťou a preto sa jeden pár zosobášil pred západom slnka a druhý po západe. Aj Pnina so svojim manželom Šulemom sa presťahovali do Liberca a Šulem s Josefom pracovali v tej istej fabrike. Práve Šulem prišiel Šošane povedať o zranení manžela Josefa. Nehovoril podrobnosti a Šošana nevedela, že prišiel o ruku. Pnina a Šulem emigrovali do Izraela pred Pesachom. Z Izraela písali Šošane a Josefovi, aby sa neponáhľali s príchodom a emigrovali až po Pesachu, pretože v Izraeli nie je čo jesť. Šošana si pamätá, že Pnina písala: „Išli sme kúpiť zemiaky, ale oklamali nás a pod zemiaky nám

vložili pomaranče, ktoré boli lacnejšie“. Šošana si spomína, že sa veľmi čudovala, pretože pomaranče boli v ČeskoSlovensku drahé a zemiaky stáli málo.

### **Alija (vyst'ahovanie) do Izraela, apríl 1949**

Ekonomická situácia Šošany a Josefa bola dobrá, ale boli sionisti a idealisti. Rozhodli sa odísť z peknej a rozvinutej krajiny a emigrovať do zeme, v ktorej panoval chaos po oslobodzovacej vojne. Nebáli sa ťažkej práce a faktu, že začnú budovať svoj život odnova.

Šošana a Josef začali plánovať aliju do Izraela. Kvôli Josefovej invalidite mysleli, že by bolo dobré otvoriť v Izraeli pracovňu. Potrebovali na to peniaze a napísali príbuzným, rodine Süsskindovej do USA. Tento príbuzný bol Natan Süsskind, otec Jisraela Süsskinda, ktorý dnes žije v New Yorku. Šošana si spomenula, že tento príbuzný prišiel na návštevu do ich mesta. Vedela, že Natan Süsskind prišiel po emigrácii do USA na návštevu do Stropkova v ČeskoSlovensku a do Budapešti. Naplánoval si tiež cestu do Topoľčian. Priviezol asi 500 dolárov, čo v tých časoch bolo veľa peňazí. Táto suma mala umožniť rodine Silber začiatok nového života v Izraeli. Za peniaze si kúpili stroje na zriadenie pracovne. Mali právo priviezt' do Izraela viac než zvyčajných 20 kg, pretože Šošana bola partizánkou a Josef invalid. Zásielka stála ďalších 100 dolárov. Ale väčšina drahého zariadenia sa rozbila a zbytky predali v Izraeli do zberu za 100 dolárov. Tak prepadlo 500 dolárov.

Po Pesach 1949 sa Šošana a Josef vyst'ahovali do Izraela prostredníctvom „Jointu“. Z Prahy išli vlakom a dostali sa do prístavu Bari v Itálii. Tam čakali 3 týždne na loď. Boli ubytovaní ďalej od mesta v budove, ktorú kúpil „Joint“ pre prísťahovalcov. Šošana si pamätá, že bola mala kočík a chodila s Editou na prechádzky.

Na malej lodi, ktorá bola určená pre 30 ľudí, ich na nej teraz bolo 300. Všetci počas plavby ochoreli na moršú chorobu a stále vracali. Aj malá Edit vracala a mala hnačku. Keď boli ešte v Čechách, mala Šošana dost' mlieka, aby mohla kŕmiť bábätko, ale potom, keď prestala mať mlieko, prešla na práškové mlieko Nestle. Ale v Taliansku kúpila obyčajné kravské mlieko a bábätko dostalo na mlieko alergiu. Keď všetci prestali vracat' z morskej choroby, malá Edit stále vracala. Šošana pochopila, že nejde len o moršú chorobu a že musí násjt' liek pre svoju malú dcérku.

Lodný lekár povedal, že musia dať dieťaťu každé tri hodiny penicilín. Šošana mala problém, ako aj spať, aj sa zobudiť načas a dať Editke penicilínovú injekciu. Doktor jej dal na lodi malú kajutu, v ktorej bol aj budík. Tak sa mohla zobudiť, pichnúť Editke liek a aj sa trochu vyspať.

Šošana hovorí, že si z Prahy priviezla so sebou celú výbavu pre bábätko a tiež plienky – jednorazové! Mala povolené priviezt' v batožine do 15 kg a ona

priviezla medzi iným plienky. Neskôr ich predala, pretože nevedela, že to je vzácny tovar a že v Izraeli nedostat' jednorazové plienky.

Keď sa blížili k Haife, videli z ďaleka horu Carmel a to ich veľmi rozrušilo. Konečne prišli do prístavu Haifa. Odtiaľ cestovali priamo do stanového tábora. Bolo tam niekoľko budov z britského obdobia: kuchyňa, ošetrovňa, nemocnica. Všetci ostatní prisťahovalci spali v stanoch. Zima roku 1949 bola veľmi studená.. Šošana si pamätá, ako sa zobudili zo spánku a zistili, že časť stanov odvíal vietor.

Šošana vysvetľovala, že má choré dieťa, že už stratila jednu dcérku a neznesie stratu ďalšej. Dostala malú izbičku, ktorá mala 2x2 metre. Nachádzala sa v baraku pre choré deti. Lekár sa náhodou tiež volal Schönfeld, ale nebol s rodinou spríbuznený. Šošana ho prosila, aby zachránil jej dcérku. Lekár povedal, že existuje len jedna nemocnica Hadasa v Tel Avive, ale je plná chorých detí. Bolo tam 50 detí a len jedna sestra. Bohužiaľ jej nemôže dať doporučenie do nemocnice a bábätko musí zostať v tábore.

V tom čase dostal Josef prácu v Sochnute. Ovládal 7 jazykov: hebrejsky, jidiš, rusky, česky, maďarsky, nemecky a Slovensky.

Šošana videla, že jej malá dcérka Edit umiera. Rozhodla sa, že ju sama privezie do nemocnice v Tel Avive. Tábor ležal na ceste Haifa – Tel Aviv. Šošana predala niečo z vecí a cestovala autobusom do Tel Avivu. Zabalila dieťa do teplých šiat, nikomu nič nepovedala, ani manželovi. Keď prišla na poslednú zastávku v Tel Avive, pýtala sa, kde je nemocnica. Ale nikto jej nerozumel a ona ešte nevedela po hebrejsky. Ďalej a ďalej sa pýtala, kde je nemocnica, až kým nedostala odpoveď. Keď sa tam dostala, povedali jej, že bez doporučenia nemôžu bábätko hospitalizovať. Prosila lekára, aby nedal jej dcérke umrieť, teraz, keď sa konečne dostali do Izraela. Ale nič nepomohlo, ani plač, ani krik. Šošana urobila zúfalý čin. Nechala malú Edit pri dverách a odišla. Stála za plotom a videla, že niekto prišiel a zobral dieťa dnu. Pamätá sa, že dieťa dostalo infúziu cez nožičky. Dodnes má Edit na nohe 2 jazvy na pamiatku. Edit mala vtedy 8 alebo 9 mesiacov.

Šošana chcela zostať v Tel Avive blízko svojej dcérky. Cvi Kaspi, Josefov strýko z Mukačeva, býval v Tel Avive. Zmenil si meno zo Silbera na Kaspi. Aj Josef si zmenil neskôr priezvisko na Kaspi. Cestovala do jeho domu, dostala jesť a piť a poslali ju do zväzu českoSlovenských prisťahovalcov pre ďalšiu pomoc. Povedala, že musí zostať krátky čas v Tel Avive a dostala prácu ako pomocnica v súkromnom dome rodiny Herman. Pracovala ako pračka 6-7 hodín bez prestávky. Počas práce nedostávala ani jesť, ani piť. Na konci pracovného dňa dostala niekoľko grošov. Šošana sa pamätá, že išla po ulici Allenby a bola smädná. Podišla k jednému stánku a kúpila si sódu za groš. Z celodenného žehlenia bola unavená a chcela si sadnúť. Ale predavač ju upozornil, že ak chce sedieť na jednej zo stoličiek, musí zaplatiť viac.....

Šošana išla do nemocnice a zavolała ošetrovatel'ku. Pýtala sa jej, či niekto priniesol dieťa bez mena a keď odpovedala kladne, pýtala sa, ako sa dieťa má.



Povedali jej, že už prekonala 24 kritických hodín, stav dievčatka sa stabilizuje, ale ešte je choré. Z jej otázok pochopili, že ona je je matka, ktorá tam nechala svoju dcérku. Všetci s ňou sympatizovali a prišli sa pozrieť na odvážnu matku, ktorá sa rozhodla za každú cenu zachrániť svoje dieťa.

Šošana dostala svoju dcérku späť a vrátila sa do tranzitného tábora v Šaar lealija. Predala ešte niekoľko vecí a za peniaze kúpila na čiernom trhu sliepku a uvarila pre dcérku polievku.

Tak predávala ďalšie a ďalšie veci, až jej nič nezostalo. Josef pracoval len pol dňa a peniaze nestačili. Šošana sa rozhodla ísť do práce. Čakala na prácu tri dni v rade, ale neboli voľné miesta. Po troch dňoch jedna z pracovníčiek v kuchyni ochorela na chrípku. Šošana dostala jej miesto. Bolo treba variť pre 20 chorých detí v tábore a tiež pre iných ľudí. Šošana našla v kuchyni spálené a zalepené hrnce. Prvý deň pracovala do noci, len aby vyčistila hrnce tak, aby sa v nich dalo variť. Na druhý deň uvarila kašu. Varila ju pomaly na malom ohni, potom upiekla lejkach (koláč) a iné. Sestra povedala, že v ten deň deti zjedli všetku chutnú kašu (ktorá sa po prvýkrát nevarila v spálených hrncoch). Deti boli spokojné, ale stála kuchárka vyzdravela a vrátila sa do práce. Pracovala z poverenia odborov a nemohli jej dať výpoveď. Rozhodli sa pribrať k práci v kuchyni aj Šošanu. Šošana sa pamätá, že zárobok bol 42 izraelských lír na mesiac. Jedla s personálom a spolu s Josefovým platom zarábali 80 lír na mesiac. Tak mohli aj ušetriť.

Keď Šošanina rodina Schönfeldových odišla z Topolčian, predali majetok a za peniaze kúpili stroje, ktoré im mali umožniť otvoriť v Izraeli obuvníctvo. Ale keď prišli do Izraela, čakali veľmi dlho na povolenie otvoriť si obuvníctvo. Na urýchlenie povolenia potrebovali protekciu, ale oni nemali na správnych miestach kontakty. Lift (kontajner) stál príliš dlho na daždi, stroje sa pokazili a tak prišli o majetok .

Aj Šošana priviezla veľa zariadenia do domácnosti. V Liberci dostávala počas troch rokov dôchodok ako partizánka a ako žena partizána Mitlmana. Za tieto peniaze kúpila nábytok do domu a rôzne veci. Ale pretože v Izraeli nevedeli, ako sa narába s kontajnerami, veľkú časť vecí zničila voda alebo sa jednoducho rozbili, včítane pekných kryštálových vecí, ktoré priviezli do Izraela.

Josef pokračoval vo svojej práci ako úradník. Ale Šošana mu povedala, že úradník má síce stály plat, ale nemá budúcnosť a postup. Chcela podnikat' v obchode, tak ako to robil jej otec.

V roku 1950 sa Šošana a Josef presťahovali do Ramat Gan a otvorili si malý stánok. Takto rozprávala Šošana v interview v miestnom bulletine štvrti Ramat Amidar v júni roku 1986: „Prišli sme a videli sme holú zem. Americkí Židia dali peniaze. Nevedeli sme stavať a stavali sme narýchlo. Robili sme chyby bez konca. Nevedeli sme, kde budovať cesty, v čase vojny. Je to ako bunker - všetko je betón. Hodili nás sem bez elektriny. Výklad sme si urobili sami. Rok a pol sme boli bez prístupovej cesty a bez prúdu. Petrolejové lampy boli luxus.

Väčšinou boli sviečky.“

Syn Jaakov sa narodil v roku 1955. Stánok bol v štvrti Ramat Amidar, ktorú vtedy budovali a nebola tam cesta ani elektrina.. Autá sa nemohli dostať ku stánku a Josef musel nosiť tovar do stánku na chrbte. Situácia bola ťažká, pretože ani zákazníci sa nemohli dostať po žiadnej prístupovej ceste ku stánku. Napriek tomu akosi bolo treba platiť za tovar a tiež splácať hypotéku na stánok a na byt, ktorý kúpili nďaleko. Stánok mal rozmery 4 x 4 m, ale Šošana a Josef dostali neskôr povolenie na zväčšenie a rozšírenie.

V štvrti bol potravinový obchod, ktorý bol pre stánok konkurenciou. Šošana bola šikovná a vedela rýchlo pripraviť jedlo. Rozhodla sa dodávať jedlo pre robotníkov, ktorí stavali štvrť a doteraz si kupovali jedlo v obchode s potravinami. Zo stánku sa postupne stala malá reštaurácia. Robotníci jedli vonku sediac na prepravkách. Šošana im varila chutnú polievku a jedlo a napriek tomu, že ceny boli trochu vyššie ako v obchode, ťahal sa pred stánkom dlhý rad. Pečivo kupovala priamo u pekára a nie v obchode a to majiteľa obchodu veľmi hnevalo. Ale čo robiť, majiteľ jediného obchodu v štvrti zarábala najlepšie a rodina Kaspi nemala čo jesť. A takto rozprávala Šošana v bulletine: „Urobila som bufet – robotníci pracovali a ja som im dávala polievku za 4 agorot na porcelánových tanieroch z Česka. Za desaťminútovú prestávku sme predali a vydali jedlo. Dvere boli otvorené. Nebolo zlodejov. Na dieťa dozeral sused a ja som pracovala do jedenástej večer. Videli sme, keď položili základný kameň Univerzity Bar Ilan a keď začali budovať autostrádu Kviš gehe. Išli sme do Cholonu peši po piesku k mojej mame, vrátili sme sa a večer sme otvorili stánok. Neboli chladničky – držali sme ľad. Ľudia čakali celú noc na distribútora ľadu. Za celý kus ľadu bolo treba zaplatiť dvojnásobne.“

Jedného dňa sa Šošana dozvedela, že majiteľ obchodu chce predať svoj obchod. Informovala sa u priateľa a dozvedela sa, že kupec je prisťahovelec z Tripolisu a má za obchod zaplatiť 10 000 dolárov. Šošana prosila priateľa, aby povedal, že má kupca za 11 000 dolárov a aby neprezradil, kto je ten kupec. Šošana prosila o stretnutie s majiteľom obchodu hodinu pred príchodom kupca z Tripolisu. Rozhodnutie urobila Šošana bez toho, aby sa poradila s Josefom, ktorý sa predtým vrátil z trhu. Josef chodieval každý deň na trh pre veľkoodberateľov nakupovať tovar za nižšie ceny, aby zarobili ešte pár groší. Šošana uvarila jedlo pre manžela a deti a zatvorila stánok. Keď sa Josef vrátil z trhu, porozprávala mu, čo podľa nej treba urobiť. Josef si myslel, že sa Šošana zbláznila, pretože na bankovom účte mali len 1000 dolárov, ktoré dostali ako odškodnenie. Šošana povedala, že 1000 dolárov vystačí na uzatvorenie zmluvy a potom uvidia, čo robiť, lebo „B-h je veľký“. Keď o ôsmej večer prišla na stretnutie s majiteľom obchodu pánom Reichom, ten pochopil, že Šošana a Josef Kaspi, jeho konkurenti, majú záujem o obchod. Veľmi sa hneval. Ale Šošana apelovala na jeho dobré srdce. Pán Reich bol invalid, nemal nohu. Šošana mu vysvetlila, že v štvrti nie je živobytie pre dvoch, že on ako invalid a preživší šoa ako oni, musí chápať, že ich život je ťažký. Ak im predá obchod, urobí dobrý skutok. Nakoniec napriek odporovaniu svojho brata, pán Reich súhlasil a obchod im

predal. Na potvrdenie zmluvy potrebovali kupci 1000 dolárov. Odkiaľ zoberú zbytok peňazí? Šošana sa informovala, kto chce otvoriť v štvrti práčovňu a ponúkla im ich stánok ako vhodné miesto na práčovňu. Za stánok dostala 7000 dolárov. Chýbalo jej ešte 3000 dolárov. Predala chladničku za 1000 dolárov a ďalších 2000 sľúbila platiť v splátkach zo zisku z obchodu. Tak sa Šošana a Josef zmenili z majiteľov stánku na majiteľov obchodu. Šošana bola predavačka a Josef vedúci administratívy v obchode. Okrem toho sa tiež staral o dovoz tovaru a pomáhal jej všetko, čo mohol. Napriek svojej invalidite sa Josef naučil aj krájať salámu a syr.

Ale stále mali ťažkosti. Jednou z nich bolo platenie daní. Šošana to spomína v nasledujúcom príbehu:

Jedného dňa sa objavili v obchode dvaja ľudia. Najedli sa a kládli otázky, odkiaľ pochádzajú všetky veci v obchode. Boli to daňoví úradníci. Keď skončili jedlo, pripravili dokument, na ktorom bolo napísané, že majitelia obchodu dlhujú 18 lír na daniach a chceli Šošanin podpis na rube dokladu. Šošana povedala, že nevie čítať po hebrejsky a že počká na manžela. Daňoví úradníci videli, že v obchode sú fľaše s vínom. Vycenili každú fľašu vína na jednu líru a chceli vziať 18 fliaš ako splátku dlhu, ale Šošana nesúhlasila.

Na druhý deň prišli znovu a chceli si vybrať peňažný dlh alebo vziať fľaše. Šošana prosila, aby mohla zaplatiť dlh v splátkach, ale odmietli. Daňoví úradníci zobrali krabice a začali ich plniť fľašami s vínom. Šošana vzala fľašu a hodila ju o podlahu. Povedala, že ak daňoví úradníci neustúpia, urobí tak so všetkými fľašami a oni nič nedostanú. Ak vezmú fľaše, zostane bez tovaru a nebude mať peniaze, aby im ich mohla vrátiť. Úradníci sa vzdali. Na druhý deň išiel Josef na daňový úrad a zariadil splácanie dlhu v splátkach.

Šošana hľadala rôzne cesty, ako zarobiť na živobytie a ušetriť peniaze. Všimla si, že v štvrti nie je cukráreň, ktorá smaží šišky na sviatok Chanuka.

Skontaktovala sa s jedným členom odborov, ktorý u nej na sviatok objednal 300 šišiek. Šošana pracovala celú noc. Urobila si cesto a usmažila 500 šišiek.

O piatej ráno otvorila obchod. 300 šišiek odovzdala odborárovi a zbytok rozdelila rodine a predala v obchode. Odvtedy si tento odborár stále kupoval tovar u Šošany.

Šošana a Josef sa vždy starali, aby nebankrotovali a aby nemali v banke dlhy.

Šošana sa okrem toho nestarala len o seba, ale zhromažďovala na ulici povyhadzované veci a dávala ich prísťahovalcom alebo chudobným.

Šošana a Josef vstávali ráno, keď bola ešte tma. Obchod otvárali ráno o piatej alebo šiestej a zatvárali o ôsmej večer. Keď prišla Šošana domov, robila domáce práce. Práčku kúpili, až keď syn Jaakov išiel do armády.

Šošana priviezla so sebou z Čiech šijací stroj. Vďaka bratovi Jicchakovi, ktorý pracoval vo továrni Ata, mohli kúpiť látky na váhu za zníženú cenu a ušiť z nich obrusy a záclony do domácnosti. V továrenskobchode tiež dostali so zľavou rôzne iné výrobky.

Šošana a Josef bývali v Ramat Amidar 30 rokov. Len pred 20 rokmi sa presťahovali na ulicu Hajarden v Ramat Gane. Pre 40-timi rokmi dostali finančnú odmenu 25 lír za najkrajší výklad v štvrti. O tejto udalosti písali v miestnych novinách.

Obchod pomaly, pomaly zväčšovali až do 50 m<sup>2</sup> a na dovolenku išli až asi po 20-tich rokoch, v roku 1986, keď leteli do Austrálie na svadbu netere Juli Adler. Pri tej príležitosti obchod zatvorili. Keď sa po dvoch mesiacoch vrátili, obchod zrenovovali a urobili z neho mini-market so samobsluhou. Pridali mrazenú zeleninu a tiež hračky pre deti miestnej materskej škôlky, čokoládu, bonboniéry, šicie nite. Obchod sa zmenil na malý obchodný dom.

Šošana rozpráva, že predávala na úver podľa vtedajších zvyklostí. Spísala dlhy zákazníkov, ale zároveň kúpila zákazníkom malé zápisníky a prosila ich, aby si aj oni zapísali svoje dlhy.

Život bol ťažký a práce bolo veľa, od rána do noci. Len v posledných rokoch si zobrali pomocníkov do obchodu aj do domácnosti. Ale Šošane a Josefovi sa podarilo dať deťom dobrú výchovu a vzdelanie. Napriek tomu, že Šošana a Josef boli väčšinu dňa v obchode, deti nezanedbávali. V obchode bol sklad a tam si deti robili úlohy. Tak mohli rodičia pracovať a aj dohliadnuť na deti. Šošana vždy využívala svoje rôzne schopnosti a tvorivé sily: naplánovala zväčšenie obchodu, aranžovala regály, ušila vlastnými rukami kostými na Purim, vedela v obchode pekne zabaliť darčeky a iné. Spojila svoju tvorivosť, schopnosti a iniciatívu, aby zarobila a rodina mohla žiť v dostatku.

Šošana poznamenáva, že ona a Josef sa starali o to, aby dali deťom dobrú výchovu. Edit sa narodila malá a v detstve trpela rachitídou. Nechodila až do jeden a pol roka, ale postupne mocnela. Šošana ju poslala do štátnej školy. Predtým, než začala chodiť do školy, prichádzala Edit k svojim rodičom s tvrdením, že všetky jej priateľky majú už bratov alebo sestry. Šošana a Josef sa rozhodli, že privedú na svet ešte jedno dieťa. Šošana bola v tom období chudá a jej tehotenstvo nebolo veľmi vidieť. V obchode nosila zásteru, aby jej zákazníci nekladli otázky o jej tehotenstve. V určitom stupni tehotenstva si uvedomila, že sa jej narodí syn a bude mať brit mila. Začala už v tomto štádiu plánovať oslavu. Ušila pre Edit pepitové námornícke šaty, kúpila jej lakované topánky a biele ponožky a povedala jej, že to sú sviatočné šaty, ktoré si oblečie na brit mila. Edit bola samostatná a rozumné dieťa a urobila tak, ako jej kázala matka. Šošana ležala v nemocnici do brit mila syna Jaakova a Edit prišla s otcom v nových šatách.

Keď Edit skončila základnú školu, poslali ju učiť sa v súkromnej strednej obchodnej škole, aby sa vyučila profesii. Šošana si pamätá, že cez prázdniny Edit chodievala do Haify k strýkovi Jicchakovi a sesternici Rivke, ktorá bola jej priateľkou a rovesníčkou. Počas jedných prázdnin, keď mala Edit 14 alebo 15 rokov stretli sesternice chlapca Zigmunda. Zigi pochádzal z mošavu Chamad, ale v tom čase študoval na technickej škole v haifskom zálive. Odvtedy sa začali vo voľnom čase stretávať a romanca medzi nimi trvala asi 3 roky. Keď Edit

dosiahla plnoletosť, rodičia dohodli podmienky a títo dvaja sa zasnúbili. Určili dátum svadby a rodičia kúpili spoločne hypotekárny byt v Ramat Gane, neďaleko domu Šošany a Josefa.

Edit a Zigi sa zosobášili 27. augusta 1968 a po niekoľkých mesiacoch Edit otehotnela. Edit do pôrodu pracovala. Zigi slúžil v armáde a vracal sa domov do Ramat Ganu len na weekendy. Šošana si pamätá, ako sprevádzala Edit do nemocnice, keď prišiel čas jej pôrodu. Šošana nechala Josefa v obchode a zostala s dcérou v nemocnici celú noc, v očakávaní na pôrod. Bol to koniec týždňa, štvrtok, a Šošana sa začala znepokojovať, čo bude v obchode a čo sa stane, ak brit mila prípadne na šabat.

V piatok o piatej ráno sa musela Šošana vrátiť do obchodu napriek tomu, že nespala celú noc. Šošana telefonovala každú hodinu do nemocnice, ale pôrod sa oneskoril. Konečne pred začiatkom šabatu, porodila Edit svojho prvorodeného syna Michala. Keď prišiel Zigi v ten piatok popoludní, pýtal sa, kde je jeho žena a dostal odpoveď, že je šťastným otcom. Šošana si pamätá, že Zigi kúpil kvety a ponáhlal sa do nemocnice navštíviť svoju ženu a syna. V nedeľu sa Zigi vrátil k vojsku a Šošana začala plánovať brit mila. Rozhodli sa, že brit mila bude v piatok o 11.00 hodine, aby sa rodinní príslušníci, ktorí dodržiavajú šabat stihli vrátiť domov ešte pred začiatkom šabatu.

V tom čase sa zvyklo oslavovať brit mila v slávnostných sálach. Šošana a Josef sa rozhodli, že aby ušetrili, nájdu miesto a pripravia pohostenie sami. Miesto sa nachádzalo neďaleko ich domu v dome požiarnikov Ramat Ganu. V tom dome bolo podkrovie a to prenajímali na takéto udalosti. Požiarnici zaobstarali stoly a stoličky a dali rodine k dispozícii kuchyňu na prípravu pohostenia.

Obchod otvorili manželia Kaspiovcí v to ráno v piatok ako obyčajne o piatej ráno. Dopredu oznámili zákazníkovi, že obchod zatvoria medzi 11:00 a 14:00 hod. a prosili ich, aby si nákupy na šabat urobili skôr. Vtedy neexistoval catering? alebo obchody, ktoré dodávali hotové jedlá. Ráno priviezli do domu požiarnikov suroviny z obchodu na prípravu sendvičov: nakrájali salám, nakladanú zeleninu a chlieb, zobrali si pomoc a vrátili sa obchodu. O desiatej bola Šošana nepokojná. Chcela sa sama presvedčiť, či je všetko pripravené ako má byť. Keď tam prišla, zatmelo sa jej pred očami - nestihli takmer nič pripraviť. Vďaka Šošaninej šikovnosti pripravili za hodinu celé pohostenie, brit mila sa šťastne skončila, hostia boli spokojní a o druhej sa Šošana a Josef vrátili do obchodu. Pred obchodom sa už ťahal dlhý rad zákazníkov, takže Šošana a Josef pokračovali s vervou? v práci až do záverečnej pred začiatkom šabatu. Šošanino šťastie bolo, že vedela počítat' z hlavy, takže jediná pokladňa nestála pod náporom zákazníkov.

Edit sa vrátila z nemocnice do bytu svojich rodičov, pretože manžel bol v Haife a nemohol jej pomáhať. Ale malý Michal jej nedal spať a ani Šošana s Josefom nemohli spať. Preto sa Edit asi po mesiaci vrátila s bábätkom domov. Šošana naučila Edit variť a tvrdí, že jej dcéra má väčší kuchársky talent než ona.

Edit pokračovala po pôrode v práci. Manželia čakali dlhé roky na ďalšie dieťa. Edit s rodinou sa presťahovali do Nave Monsun. Asi po 12-tich rokoch, keď sa Šošana a Josef vrátili z rodinnej návštevy v Austrálii z príležitosti sobáša netere July, dostali správu, že Edit čaká ďalšie dieťa. Narodil sa Edo a po troch rokoch tretí syn Liron. Dnes už je Michal otcom, Edo slúži ako dôstojník v armáde a Liron chodí do školy. Edit pracuje na odbore školstva v mestskej rade Nave Monsun a Zigi je spoločníkom vo elektronickej firme. Michal pracuje v podniku s otcom, je ženatý a má dcérku Šaju (dnes žiačka prvej triedy) a štvorročného syna Nira. Michal s rodinou bývajú v Svijonim neďaleko Nave Monsun.

Jaakova porodila Šošana v nemocnici Hakrija v Tel Avive 28. decembra 1955. V tých časoch sa neodchádzalo domov hneď po pôrode z nemocnice a Šošana zostala v nemocnici až do brit mila. Josef viedol obchod a posielal predavača telefonovať z búdky, aby sa dozvedeli, kedy Šošana porodí. Brit mila urobili v nemocnici a Josef priniesol pohostenie z obchodu.

Šošana spomína v nasledujúcom príbehu:

Rozdiel medzi Edit a Jaakovom bol asi 6 a pol roka a Edit sa o svojho malého bračeka starala. Raz sa jej nepodarilo spustiť mriežku na postieľke, vyšla na stoličku a pokúšala sa vytiahnuť bračeka z postieľky. Jaakov spadol a udel sa. Malá Edit sa veľmi zľakla a rozprávala mame, že sa modlila, aby sa bratovi nič nestalo.

Keď mal Jaakov dva roky, poslali ho do škôlky. Keď dosiahol školský vek, išiel do štátnej náboženskej školy, tam sa učil 8 rokov. Pokračoval na strednej odbornej škole, kde sa učil elektroniku. Štúdium ukončil s vyznamenaním v roku 1972. Chcel ísť študovať elektronické inžinierstvo v Beer Ševe, s odkladom vojenskej služby a až potom nastúpiť vojenskú službu ako elektronický inžinier. Ale tesne pred začiatkom školského roka sa na Jom kipur r. 1973 rozpútala vojna. Jaakova povolali okamžite do vojska a absolvoval zrýchlený kurz bojovej prípravy. Ku koncu vojny ho poslali do kurzu tankistov. Armáda vtedy viac potrebovala tankistov než inžinierov. Jaakov slúžil 3 roky na Sinaji. Šošana si pamätá, že v tom období piekla koláče a každý týždeň posielala Jaakovi a jeho vojenským priateľom koláče a rôzne potraviny. Pretože Jaakov prinášal domov veľa prania, kúpili práčku z druhej ruky. Keď Jaakov skončil vojenskú službu, rozhodol sa zmeniť smer a študovať ekonómiu na Univerzite v Tel Avive. Býval doma a tiež pracoval počas štúdií v banke. Spočiatku mal motorku, ktorá mu umožňovala dostať sa z miesta na miesto a potom malé staré auto. V tom období stretol svoju budúcu ženu Naomi, chodil s ňou 3 roky. Boli zosobášení už rok, keď vypukla vojna s Libanom. Jaakov bol dôstojníkom a veliteľom tanku. Jeho tank dostal priamy zásah a jeho dvoch spolubojovníkov zabilo. Jaakovi sa podarilo vyskočiť z horiaceho tanku a zachrániť sa. Bol ťažko ranený, popálený na celom tele a bol problém ho identifikovať. Ale pamätal si číslo telefónu domov a tak ho mohli identifikovať a spojiť s manželkou. Na jeho veľké šťastie mu okuliare zachránili oči,

kombinéza ochránila čiastočne telo a ruky sa zachránili vďaka rukaviciam. Mal veľmi ťažké popáleniny, ale vďaka skúsenostiam z jomkipurovej vojny dostal v nemocnici dobré ošetrenie a rany sa mu hojili. Šošana sa pamätá, že mal špeciálnu diétu a musel zjesť 16 vajec denne, aby sa koža začala obnovovať. Liečili ho vtedy v nemocnici Rambam.

Jaakov a Naomi majú dve dcéry, staršia Rutam skončila školu s vyznamenaním a slúži vo vojsku v zaujímavej funkcii a mladšia dcéra Inbar chodí do školy a je úspešná a nadaná dievča.

Šošana poznamenáva, že jej deti, Edit (dnes sa volá Idit) a Jaakov, nemali radi obchod, ktorý im „kradol“ rodičov. Hovorili žartom, že Šošana je masochistka a preto tak ťažko dlhé hodiny pracuje a má z toho radosť. Ale pravda je taká, že obchod ich po dlhé roky živil.

Josef Kaspi zomrel 20. decembra roku 2001 a pochovali ho na starom cintoríne v Cholone, neďaleko vojenských hrobov. Šošana má už určený hrob vedľa jeho hrobu.

A aký bol osud ostatných členov rodiny?

Po vojne Ester a Jom-Tov odišli zo Slovenska a presťahovali sa do Belgicka. Boli tam od roku 1948 do 1949. Poslali ich tam rodičia a do Izraela sa vysťahovali s emigračnou vlnou mládeže.

V roku 1949 sa vysťahovala celá rodina do Izraela. Šošana poznamenáva, že táto rodina je jediná v bývalom Československu, ktorá zostala nažive so všetkými ôsmimi deťmi. Otec predal svoj majetok a kúpil nástroje do továrne na topánky, ktorú chcel otvoriť v Izraeli. Ale v Izraeli nedostal povolenie na založenie firmy a zariadenie sa zničilo. V tých časoch bola na otvorenie podniku potrebná protekcia. Zariadenie, ktoré bolo zabalené v kontajneroch (liftoch), stálo príliš dlho na slnku a daždi a nakoniec sa pokazilo.

Rodičia Šlomo a Neti sa odsťahovali do Bnej Braku a stali sa pobožnejší. Šošana si myslí, že mali šťastný život. Šlomo prekonal mozgovú porážku v roku 1976. Aj mama bola chorá. Manželia žili z renty z Nemecka a z národného poistenia. Šošana ich často navštevovala. Zomreli s rozdielom dvoch a pol týždňov v roku 1978, keď mali obaja 83 a pol rokov. Sú pochovaní na cintoríne v Bnej Braku.

Ich deti sú pobožné, hoci nie fanaticky.

Eliakim sa vysťahoval do Izraela v roku 1949. Oženil sa s Rivkou. Bol leteckým technikom. Presťahoval sa do USA, pracoval tam ako letecký technik v spoločnosti Pan American a zomrel tam asi pred siedmimi rokmi. Zomrel v piatok a na šťastie ho nepochovali hneď, takže v testamente našli jeho prosbu, aby ho pochovali vedľa rodičov v Izraeli.. Spoločnosť Pan American poslala jeho telo do Izraela a bol pochovaný v Cholone, neďaleko Josefa Kaspiho. Má dcéru a v Izraeli syna.

Potom, čo bol Jicchak partizánom, povolali ho do vojska a 3 roky slúžil v českoSlovenskej armáde až do roku 1948. Oženil sa v ČeskoSlovensku s Gertou Wolfstein z Topoľčian a vystaňovali sa do Izraela. Jicchak pracoval vo fabrike Ata v Kriat Ate. Pracoval na tkáčskych textilných strojoch. Bol šikovný a obsluhoval 14 strojov. Dnes žije v Haife, na ulici Masada 25. Má dcéru Rivku, narodenú v roku 1949, ktorá žije v Izraeli a syna žijúceho v USA. Pnina, mladšia o rok od Šošany, býva v Aškelone na ulici Šivat Cijon 47. Je vydatá za Šulema Goldsteina z mesta Chust v Zakarpatskom Rusku, ktorý prežil tábor v Majdanku a vystaňovala sa s ním do Izraela v roku 1949. Mali obchod s potravinami a keď ho predali, mali kino. Manželia majú dve dcéry a syna: Rachel má 5 detí, Ester má syna a dcéru, syn Mordechaj je armádnym rabínom a má 3 deti.

Sestra Jolan sa vydala na Slovensku za Jicchaka Roznera, ktorý žije v KfarAte. Aj Jicchak pracoval vo fabrike Ata. Jolan sa vystaňovala do Izraela v roku 1949 a zomrela v roku 2000. Má syna a dve dcéry. Majú 17 vnukov od troch detí. Brat Simcha sa oženil so Šošanou. Bývajú v Petach Tikve. Mali potravinový obchod a keď ho predali, Jicchak predával PVC podlahoviny. Majú dcéru a troch synov. Dcéra Lea má 2 deti, Api má 2 deti, Sapi a Meir sú slobodní. Sestra Ester, žije v Izraeli. Ona nechce rozprávať o období Šoa. Bola veľmi mladá a ťažko je spomínať na toto ťažké obdobie, ktoré zažili v horách. Je vydatá za Davida Friedmana, ktorý pochádza z Viedne.

Ester bola učiteľka v materskej škôlke a David riaditeľom v „Kaizer-Freizer“ Manželia majú dvoch synov: Chanana a Amiho, každý má tri deti, a dcéru Irit, ktorá má 2 deti a vnuka.

Brat Jom Tov je ženatý so Šlomit, diplomovanou zdravotnou sestrou. Jom Tov bol spoločníkom vo firme nákladných áut? Ich dcéra Michal je ošetrovatelka v nemocnici Vilinson a má 2 deti.

Strýko Wili Weinberg nezostal v Liberci. Sestra Saidi London ho pozvala, aby býval s ňou v Spojených štátoch a odišiel onedlho potom, čo sa vystaňovali do Izraela manželia Kaspiovci. Prišiel ich navštíviť do Izraela so svojou sestrou. Wili zomrel v USA okolo roku 1974.

V októbri 2002 prišli ľudia z bratislavskej televízie urobiť rozhovor so Šošanou o období, keď bola partizánkou. Film uvedú v Slovenskej televízii.

(Dodatočná poznámka – film bol uvedený v Slovenskej televízii v máji roku 2004, pod názvom „Miluj blížneho svojho“).

Hovorí Amira Kehet, ktorá príbeh Šošany zapísala:

Zvláštnou náhodou v súvislosti s výskumnou prácou môjho manžela Chaima Keheta, spojenou s Ilan Hajochsin som nadviazala kontakt so Šošanou, aby



objasnila rodinné údaje môjho manžela. Veľmi ma zaujal jej strhujúci životný príbeh a rozhodla som sa pomôcť jej upraviť ho do písomnej podoby . Z jej príbehu som usúdila, že Šošana prežila vďaka veľkému optimizmu, ktorý ju sprevádzal po celý život a vďaka svojmu odvážnemu srdcu. Šošana žije dnes sama v byte v Ramat Gane a zápasí so svojou samotou. Dúfa, že jej deti a vnuci sa oboznámia s jej príbehom a zapamätajú si ju v dobrom svetle.? Je hrdá na to, že jej deti žijú v Izraeli a dúfa, že jej príbeh bude vzorom a pamiatkou pre ďalšie generácie.

Príbeh Šošany Schönfeldovej – Mitlmanovej - Kaspiovej bol spísaný na základe rozhovorov s Amirou Kehet z Haify, v období od októbra 2002 do januára 2003 a tiež rozhovorov so súrodencami Pninou a Jicchakom.

Jošua Büchler text pripomienkoval a opravil 31. 10. 2003.

### **Rodina Kaspiových – súčasnosť 2004**

Šošana Kaspiová, naša matka a stará mama dnes býva vo svojom byte v Ramat Gane. Otec Josef Kaspi, nech je požehnaná jeho pamiatka, zomrel 20. decembra 2001. Šošana je babka, prababka a hrdá matka.

Dcéra Edit (Idith) Adlerová je vydatá za Zigiho a dali Šošane troch pekných vnukov - Miki, Edo a Liron . Miki je ženatý s Limor a narodili sa im dve deti, ktoré sú aj pravnuci, malí Šaj a Nir (Idithini vnuci). Idith je tajomníčkou kultúry a sociálnych vecí v rade mesta Monosun.

Miki je riaditeľom elektronickej firmy, Edo ukončil vojenskú službu ako dôstojník a Liron skončil strednú školu a slúži v armáde u spojovacieho vojska. Syn Kobi (Jacob) je ženatý s Naomi a majú dve očarujúce dcéry – Šošanine dve vnučky - Rutam a Inbar.

Rutam vykonáva vojenskú službu ako operačný seržant. 13-ročná Anvar je výborná žiačka 8. triedy.

Kobi je auditorom a zástupcom generálneho riaditeľa financií v organizácii invalidov izraelskej armády.

Šošana rozprávala členom rodiny svoj príbeh po kúskoch a potom sa rozhodla zaznamenať svoj životný príbeh v súvislej forme ako biografii. Na tento záznam je celá rodina hrdá a dúfa, že tento príbeh sa bude rozprávať a zachová sa aj pre nasledujúce generácie.

Na tomto mieste vyjadrujeme vďaka Amire Kehet, ktorá zaznamenala tento príbeh na základe telefonických rozhovorov so Šošanou.

Niet už veľa čo dodať, my len dúfame, že aj tomu, kto nepatrí do našej rodiny a prečíta si túto biografiu, sa bude tento príbeh páčiť tak, ako sa páčil našej rodine. Tento záznam je veľmi dôležitý dokument ktorý dokazuje, že my sme tu v Izraeli napriek všetkému a je to odkaz, ktorý je dôležitý a ktorý podnietil zdokumentovanie príbehu.

Prajeme Vám príjemné čítanie.

Rodina Kaspiových.

## DOKLAD

Izraelská polícia  
Okrsk Ajalon, kancelária  
Telefón 5555203-03  
Fax 5555200-03  
ul. Raziel 9, Bat-Jam

V e c: Jom ha - Šoa (**výročný deň Holocaustu**)

V tento dôležitý deň musíme vyzdvihnúť hrdinstvo bojujúcich Židov, ktorí urobili všetko, aby zachránili národ žijúci v diaspóre počas druhej svetovej vojny.

Okrsk Ajalon Vám Šošana Kaspi, bojujúcej partizánke, vyjadruje vďaku za to, že si nám zanechala pamiatku a rozprávala nám o tom, čo si prežila v tom hroznom období a dokázala si, že sme napriek a navzdory všetkému tu v Izraeli.

Plukovník Jicchak Gatniv

## **Simcha (Ernest) Schönfeld** **(dodatok k spomienkam mojej sestry Šošany)**

Spomínam si na svoje detstvo ako na najšťastnejšie obdobie. Bolo nás 8 detí a v našom dome býval aj dedo Avraham, nech je jeho pamiatka požehnaná,. Narodil som sa v poradí ako šieste dieťa. Potom sa narodila moja sestra Ester a posledný milovaný brat Jom Tov. Pamätám si, že keď som bol dieťa, prichádzali k nám na obed študenti ješivy, ktorí študovali u nás v Topoľčanoch a bývali v iných mestách na Slovensku. Inokedy zas otec, nech je jeho pamiatka požehnaná, priviedol kazateľov, ktorí prišli do nášho mesta kázať Slová Tóry a pri tej príležitosti zozbierať trochu peňazí pre svoje rodiny. Bolo zvykom, že majitelia domov vzali zo synagógy na šabat každý raz niekoho iného. Nepamätám si, či vôbec bol v našom meste hotel a ak áno, kazatelia si ho nemohli dovoliť.

Nechcem sa vracat' k Slováom mojej sestry Šošany, chcem len doplniť údaje, ktoré nespomenula. V našom meste býval nežid, ktorý sa vo veku asi 21 rokov rozhodol konvertovať. Dal si urobiť brit-mila (obriezku) a oženil sa so židovskou dievčinou.. Pre kresťanskú rodinu to bola rana, ako keby sa u nás židovský mládenec dal pokrstiť. Jeho rodičia a celá jeho rodina s ním prerušili styky a vylúčili ho z rodiny.

Narodilo sa im asi 10 detí.

Prečo to rozprávam? Kvôli dvom hlavným veciam:

1. V Topoľčanoch bola len ortodoxná (a nie aj reformovaná ako v mnohých iných mestách), ale moderná obec. Všetci nosili normálne šaty a nie ako vo východnej Európe dlhé čierne šaty a štrajmele (štrajmel – klobúk ozdobený kožušinou)..

2. Keď sa začali perzekúcie, radili mu priatelia, aby sa navonok vrátil ku kresťanstvu.

„Narodil si sa predsa ako kresťan, je to zapísané aj v rodnom liste, preto zachráň seba, svoju ženu a deti.“ Jeho odpoveď bola pravdaže taká, že by to bola ľahká ale podlá cesta záchranu.

„Zvolil som si byť Židom v dobrých časoch, tak volím zostať ním aj časoch ťažkých“. Žiaľ, z celej jeho rodiny nikto nezostal, tieto riadky, ktoré píšem, nech sú večnou pamiatkou na nich.

V septembri 1939 cestou na vojnu v Poľsku prešla cez naše mesto časť nemeckej armády. Mal som necelých 8 rokov, ale pamätám si presne nákladné autá, na ktorých sedeli v rovných radoch vojaci, a aj motorky. Spievali pochodové piesne, sem-tam hodili cukríky a my sme ako malé deti boli veľmi nadšení. V tom istom roku bolo vyhlásené „samostatné“ Slovensko, ktoré bolo v podstate bábkovým štátom Nemecka. Prezidentom bol kňaz dr. Tiso, po vojne ho popravili. Predsedom vlády bol dr. Tuka, ktorého tiež popravili. Počas existencie ČeskoSlovenskej republiky mali Židia všetky práva ako ostatní občania štátu. V našom meste bolo niekoľko synagóg a jedna z nich, ktorá cez vojnu zhorela, bola nádherná. Bola tu Talmud

Tóra? a židovská ľudová škola, ktorá bola pod správou českoSlovenskej vlády. Ale s nástupom nemeckého nepriateľa a protižidovských prejavov plných agresie sa celá obloha nad Európou začala pomaly ale iste zaťahovať?. Najmä po okupácii Čiech a po vyhlásení samostatnosti Slovenska nastal taký strašný obrat, že ten kto v tých časoch nežil v Európe, nemôže vôbec opísať atmosféru nesmierneho strachu a ťažkej tiesne v súvislosti s budúcnosťou Židov. Úspech nemeckej armády pri obsadzovaní väčšiny Európy bol obrovský a nechýbalo veľa, aby nemecké vojsko obsadilo aj Sovietsky zväz. Aj Británia sa zachránila len zázrakom. Na Slovenských Židov prišli čierne dni. Takmer každý deň boli vyhlásené nové protižidovské zákony. Jedného dňa vyhlásili, že treba odovzdať striebro a zlato. Iný zákon predpisoval povinnosť nosiť na šatách žltú Dávidovu hviezdu včítane detí. V meste, kde sme sa narodili a žili v ňom naši otcovia a praotcovia, boli nápisy „Psom a Židom vstup zakázaný“.

Každý židovský majiteľ firmy si musel vziať „árijského“ spoločníka, to znamená nežida. Slovenskí fašisti - Hlinkova garda pochodovali po uliciach mesta v čiernych uniformách. Pamätám si veľmi dobre pieseň – rež a rúbaj do krve po židovskej kotrbe, pokiaľ Slovák na Slovensku pánom nebude. Na celom Slovensku bolo nás, Židov, asi stotisíc. Slováci verili, že pokiaľ existujú Židia, oni nebudú pánmi svojho osudu.

Jedného dňa sa rozhodla Slovenská vláda vybudovať na území Slovenska 3 malé koncentračné tábory. Medzi nimi tábor Nováky. Už v roku 1949 začali prvé transporty mládeže do Poľska. Prvého z našej rodiny deportovali do tábora Nováky najstaršieho brata Eliakima, nech je jeho pamiatka požehnaná. Musím vysvetliť, že tábor Nováky bol rozdelený do dvoch oddelených častí. Jedna časť bola hlavne pracovným a druhá tranzitným táborom. Z tranzitného tábora odchádzali transporty do Poľska. Ale ani ten, kto sa dostal do pracovného tábora, si nebol istý, či nebude deportovaný do Poľska. Po niekoľkých týždňoch deportovali do Novák aj môjho otca Šloma, a brata Jicchaka. Keď prišli otec s bratom do Novák, uvideli práve Eliakima, na nákladnom aute, ktoré malo ísť na nádražie a odtiaľ do Auschwitzu.

Keď Eliakim videl, že prišli otec a brat, zoskočil z auta a prosil dozorcú zodpovedného za transport, aby mohol cestovať spolu s otcom a bratom. Ale dozorca odmietol. Vtedy jeden mládenec, ktorý nebol určený na transport, povedal dozorcovi, že on môže ísť namiesto Eliakima. Dozorcovi na tom nezáležalo, on musel poslať určitý počet ľudí, tak mu môj brat dal balíky, ktoré si pripravil na cestu. Nikto nevie, aký bol osud toho mládenca. Ale je isté, že v podstate on zachránil môjho brata. Brat Eliakim sa vrátil do pracovného tábora a otec s Jicchakom zostali v koncentračnom tábore čakajúc na budúci transport do Auschwitzu. Brat Eliakim bol špecialista na šitie topánok a čižiem. Veliteľ tábora o tom vedel a prosil brata, aby mu ušil pár čižiem pre ženu ako darček. Brat sa musel veľmi premáhať? ale napriek obmedzeniam, ktoré mal, ušil pár čižiem, ktoré sa žene dozorcovi veľmi páčili. Veliteľ sa ho pýtal, čo by chcel za odmenu. Brat povedal, že 21. 04. 1942 má narodeniny on a tiež jeho otec (obaja sa narodili v ten istý deň) a ak ho chce odmeniť, prosí, aby preložil otca a mladšieho brata z koncentračného tábora do pracovného tábora. Ešte v tú noc preložili oboch do pracovného tábora. Otec a mladší brat boli odborníkmi na šitie topánok a tak sa vytvorila základňa pre malú obuvnícku dielňu. Medzitým zostala moja mama so šiestimi deťmi bez prostriedkov na živobytie. Mal som 10 rokov a pozorovaním som sa trochu naučil obuvnícke remeslo. Prichádzavali k nám Židia s topánkami a chceli zatĺcť na podošvách vyčnievajúce klince, alebo železné podbitie na opätky, aby sa topánky nezodrali a vydržali dlhšie. Na moju ľútosť teraz nebolo takej potreby!!!

Po krátkom čase oznámili rodinám, aby sa pripravili na cestu „na prácu“ do Poľsku.

Dospelí mali povolené vziať si so sebou tašku do 30 kg a deti do 10 kg. Počas oznamu bolo vyhlásené, že rodina, ktorej hlava? je v tábore Nováky, sa k tejto ceste nepripojí. Vyhlásili tiež, že Židia, ktorí sú na zozname, sa musia dostaviť na železničnú stanicu 26. 04. 1942 presne o 10:00 hod. Ja so sestrou Jolan sme išli na stanicu, aby sme videli, kto cestuje a ako. Detská zvedavosť!

Boli tam rodiny oblečené v šabesových šatách a topánkach. Priatelia z mojej triedy a triedy mojej sestry sa smiali, boli šťastní a hnevali nás (vy necestujete za hranice, len my) a ja som im tak veľmi závidel a ešte som hovoril sestre, že to všetko kvôli otcovi, oni cestujú za dobrým životom a my kvôli nemu „trpíme“.

Bože, Bože, pripomínam si, že som im závidel a v deň, keď prišli do Auschwitzu, vošli do plynových komôr a ich telá poslali do krematória. Vtedy ešte nebolo isté, že sa zachránim. V novom ozname vyhlásili, že rodiny (zostali len ojedinelé), ktorých hlava? je v Novákoch, sa majú dostaviť na železničnú stanicu 28. 04. 1942 presne o 10:00 hod. Presne o 10:00 hod. začala pomalá cesta vlakom smerom do Novák. Bol príjemný jarný deň a my sme cestovali do neznámej budúcnosti. Desaťročný chlapec, chudý, s dlhými pejzami a tiež veľmi pobožný. Aj dedo Avraham cestoval s nami. O tábore Nováky nebudem písať, len niekoľko viet o tom, čo sa stalo mne osobne, pretože moja sestra Šošana bola s nami a napísala o tom. Tábor Nováky nebol ako iné vyhladzovacie tábory, napríklad Auschwitz a Dachau.

Na začiatku bolo jedla málo a nestačilo na správnu a dostatočnú výživu. Ale časom sa v mnohom zlepšilo. V tábore dospelí pracovali a deti chodili do školy. V tábore Židov nestrieľali a nebili. Na Jom Kipur v roku 1942 po piatich mesiacoch v tábore Nováky som sa rozhodol po prvý krát celý deň pôsť a mal som necelých 11 rokov. Samozrejme, že pred pôstom nebola záverečná hostina a počas dňa sa rozniesla správa, že keď skončí Jom Kipur, budú vyhlasovať mená ľudí určených na deportáciu do Auschwitzu. Tak sa aj stalo. Nechcem tu chváliť Slovákov, ale faktom je, že rešpektovali pôst a až večer zavolali všetkých na vyhlasovanie ľudí, ktorí majú na druhý deň cestovať v nákladných autách na železničnú stanicu a odtiaľ do Auschwitzu. Medzi nimi bol môj dedo a nepomohli žiadne otcove prosby. Na začiatku boli na zozname všetky veľké rodiny a len naša rodina nie, pretože môj otec, dvaja bratia a dve sestry pracovali a boli odborníkmi vo svojom odbore, čo nás zachránilo. Až na konci roku 1943 prestali deportácie z Novák do Auschwitzu. Moja sestra Šošana sa v tábore vydala. Nebudem opakovať všetko, čím sme v Novákoch prešli.

V auguste roku 1944 vypuklo Slovenské povstanie proti vláde a prepukli nepokoje. Zrazu zostal tábor bez dozorcov a boli sme zdanlivo slobodní, ale len zdanlivo. Slovenská armáda bojovala ako ostatné štáty, napríklad Bulharsko, Rumunsko, Chorvátsko, po boku nemeckej armády. Slovenská vláda so sídlom v Bratislave nemala dostatočné sily na potlačenie povstania, ktorého sa zúčastnili aj Židia z Novák a žiadala o pomoc Nemecko. Nemecká armáda mala vojenskú posádku v Čechách a tú vyslali spolu s lojálnymi jednotkami Slovenskej vlády na likvidáciu povstania. Keď vypuklo povstanie, niekoľko židovských rodín z Topoľčian sa vo svojej naivnosti do Topoľčian vrátilo. Nemecká armáda ozbrojená tankami obsadzovala mesto za mestom vrátane Topoľčian. My sme s väčšinou Židov z tábora Nováky ustupovali z mesta do mesta s partizánmi. Prešli sme do Banskej Bystrice, zostalo len niekoľko dedín, ktoré ovládali povstalci. Po pobyte v Novákoch sa naše cesty rozišli tak, ako to opísala Šošana.

Povstanie sa udržalo len dva mesiace. Dňa 27. 10. 1944, v deň narodenín mojej sestry Ester sme na večer boli nútení ustúpiť s partizánmi do mesta pri Banskej Bystrici. Pamätám si, ako hovorila, že v deň jej narodenín asi zomrieme. Slovensko je krajina, ktorej väčšina územia je zalesnená a tu začnem opisovať 6 najťažších mesiacov v našom živote.

S otcom, mamou, šiestimi súrodencami a snúbencom sestry Pniny, Jankom, sme sa ocitli v tme v hustom lese sami nevediac, čo s nami bude, bez peňazí, bez šiat a topánok a úplne bez

jedla. Šli sme a šli medzi stromami a nevedeli sme, kam. Rodičia mali už 50 rokov. Unavení sme si ľahli na zem a okamžite sme zaspali. Okolo polnoci začal padať silný dážď a všetci sme sa bezmocní zobudili. Nemali sme nič na ochranu proti dažďu. Behom 5 minút sme boli všetci premočení až na kožu. Deväť ľudí ležiacich v samom srdci lesa v hustom daždi na neznámom mieste, hladní a čakajúci na svitanie. Keď začalo svitať, zmenilo sa niečo? Ten istý stav! V noci, ak sa niekomu chcelo vykonať svoju potrebu, jednoducho to urobil do nohavíc, pretože kto sa mohol pohnúť v takej hroznej tme? Takto bezradní sme strávili 3 noci a 2 dni, ani neviem, ako. Otec, nech je jeho pamiatka požehnaná, mal pohár džemu a tak raz za deň každý postupne dostal plochú lyžičku džemu. Ja som už bol „veľký“, chápal som situáciu, ale najmladšia sestra Ester a brat Jom Tov celý čas plakali a pýtali jedlo. Rodičom určite pukalo srdce zo žiaľu nad touto situáciou. Ak existuje peklo, ani len trochu sa nepribližuje k týmto trom hrozným dňom. Hlavný dôvod nehýbať sa bol ten, aby nás neodhalili Nemci. Na tretí deň sme počuli erdžanie koní, sestra Pnina a brat Jicchak sa opatrne podišli pozrieť a prekvapivo sa pred nimi ukázal poľovnícky zrub. Kone boli osedlané a pripravené na cestu. Videli skupinu šiestich ľudí, civilov v štádiu posledných príprav na odchod z miesta. Vošli dnu a videli, že je to skupina partizánov, nežidov. Pýtali sa ich, prečo odchádzajú a oni vysvetlili, že poľovnícky zrub je na mape a preto je nebezpečné zostať. Dali im šaty na prezlečenie a nechali jedlo a vodu na pitie. Vrátili sa k nám a vysvetlili otcovi situáciu. Otec rozhodol, že sa nasťahujeme do zrubu bez rozmýšľania o ďalšej budúcnosti. Zrub bol podľa môjho odhadu asi 8 metrov dlhý a 4 metre široký. V strede bola pec, v ktorej sa dalo zakúriť a aj variť. Všetci sme si postupne vyzliekli šaty a sušili ich pri peci. Neprešlo veľa času, asi hodina dve, vo dverách sa objavila rodina Volčeková, ktorá tiež bola s nami v tábore Nováky a ešte ďalšia a ďalšia rodina. Jednoducho neuveriteľné, že sme si mysleli, že sme jediní vo veľkom lese a určite aj tie druhé rodiny si mysleli to isté. Nakoniec nás bolo v zrubu päťdesiat, muži, ženy a deti a aj jedna tehotná žena. Ak niekto videl alebo sám bol v koncentračnom tábore a všimol si, ako ľudia spali hrozne natlačení na drevených pričiach, tak to vyzeralo aj u nás v zrubu. Skupina mužov postavila 3-poschodové prične na spanie. Sporák bol v činnosti 24 hodín. Na kúrenie a varenie sme potrebovali 3 základné veci: 1. materiál na kúrenie, 2. vodu, 3. čo variť, t. j. potraviny. Začnem materiálom na kúrenie. Každá rodina poslala do lesa svojho člena so sekerou a pílou (ktoré tam na naše šťastie nechali partizáni). V lese boli stromy, ktoré v zime vyschli, spílili sme ich a priniesli do zrubu. Voda – to bol vážny problém, pretože tam bol len prameň a bolo treba k nemu ísť s vedrom a hrnčekom. Zakaždým sme sme veľmi pomaly hrnčekom naplňali vedro. Naplnenie vedra záležalo od počasia. Mohlo to zabráť aj 20-25 minút, keď zúrila snehová búrka a ťažko bolo ísť, nemusím hovoriť ako veľmi ťažko sa vracalo proti vetru s plným vedrom. Keď zostali v snehu stopy, mohli sme sa po nich relatívne ľahko vrátiť, ale búrka alebo dokonca normálny padajúci sneh by stopy zničil. Ďalším problémom bolo, že zrub bol na malom kopci, takže muži vysekali sekerou schody na „cestu“. Dole kopcom bolo dobre ísť s prázdny vedrom, ale hore po schodoch sa s vedrom plným vody išlo veľmi ťažko. Jedného dňa, keď bol rad na mne, zabralo mi asi pol hodinu, kým som naplnil vedro. Schody boli v ten deň zamrznuté a klzké. Pred posledným schodom som sa pošmykol a spadol a celé vedro vody sa vylialo, časť aj na mňa. Vedel som, že mama čaká na vodu a napriek tomu, že som mrzol, rozhodol som sa vrátiť k prameňu a znova som začal plniť vedro s hrnčekom. Tentokrát mi to zabralo viacej času, pretože prameň zamrzol. Prišiel som do zrubu, otvoril som dvere, asi som omdlel a takmer zamrzol na kosť. Ale vodu som priniesol! Hrdina idiot, nie? Vyzliekli ma a drhli mi telo, až pokiaľ som sa neprebral. A teraz najdôležitejšia tretia vec – jedlo! Musím opísať polohu zrubu, v ktorom sme „žili“ asi 7 mesiacov. Posledné mesto, z ktorého sme odišli pred jeho obsadením, bola „Banská Bystrica“. V okolí mesta je niekoľko dedín. Dediny sú sčasti v lesoch, sčasti v údoliach. Dedičania boli chudobní ľudia dobrého srdca. Pobožní kresťania, ale na ich území nikdy nežili Židia.

V každej dedine bol malý obchod, v ktorom predávali základné potraviny. Naša rodina ani ostatné rodiny nemali peniaze, pretože sme odišli z koncentračného tábora. Dedinčania umožnili niekoľkým ľuďom u nich pracovať a zarobiť trochu peňazí, pričom sa sami vystavovali veľkému nebezpečenstvu. Treba vysvetliť, že sa to všetko odohrávalo na konci roku 1944. Vojská Sovietskeho zväzu a spojenecké vojská boli pripravené poraziť nacistickú armádu. Nemci neboli na našom území celý čas, len niekedy ako vojenská posádka. Raz prišli oni, raz partizáni. Ale zo strany Nemcov hrozilo obrovské nebezpečenstvo, pretože sme nemohli vedieť, kedy prídu. Vedeli sme, že starosta dediny sa dohodol s majiteľom obchodu. Povedali mu, že na tomto území sa ukrývajú Židia, ktorí roky trpeli v koncentračných táboroch, nemajú peniaze a preto prosia, aby im predával za veľkoobchodnú cenu. Židovi, ktorý nemá peniaze, má dať na účet dediny. Fazuľa a krúpy boli jediné produkty, ktoré sme si mohli dovoliť jesť, lebo boli lacné. Asi 20 krát v mesiaci fazuľa a 10 krát krúpy. Na Slovensku sa to volá proso. Ale treba zdôrazniť, bez oleja, len fazuľa alebo krúpy a soľ. To je všetko! Sedem mesiacov bez chleba, bez zeleniny a ovocia, bez mliečnych výrobkov a bez mäsa. Okrem päťdesiatych Židov s rodinami bol s nami v zrubu tiež jeden ruský partizán a jeden židovský mládenec. Nevieť ako, ale partizán zaobstaral jedného dňa koňa a zabil ho sekerou. Mládenec si odrezal z konského mäsa a zjedol ho surové – ochorel a v krátkom čase zomrel. Partizán zakopal koňa hlboko v snehu a od toho dňa bola hojnosť konského mäsa. Podľa halachy je dovolené v takýchto ťažkých časoch takéto mäso jesť, ale moja mama, otec, nech je ich pamiatka požehnaná, sestra Pnina a ja sme sa nikdy tohto mäsa nedotkli. Následkom katastrofálnych hygienických podmienok, vykonávania potreby mimo zrubu, nemožnosti umývať sa celé mesiace, o zmene oblečenia ani nehovoriac, vypukla ťažká epidémia vší. Existujú 2 druhy vší, telové a hlavové. Kto nezakúsil túto pliahu, nepochopí. Každé ráno mama postupne hľadala vší na hlave a na tele každého dieťaťa. Vší spôsobovali ťažké podráždenia a rany a nemali sme ich čím ošetriť. Kto to môže pochopiť, 51 ľudí žije mesiace bez akéhokoľvek lieku, krému alebo obväzového materiálu. Bolo zakázané byť chorý, nebolo pre to miesto ani čas. Prišiel čas pôrodu ženy v druhom stave (nepamätám si jej meno). Jej manžel zišiel do dediny a prosil starostu, aby mohla jeho žena u nich v dedine rodiť. Starosta poslal pre ňu sane. Obliekli ju do sedliackych šiat a v dedine naozaj porodila zdravé bábätko. Títo ľudia boli stelesnení anjeli. Hoci nie vždy bola v dedine nemecká vojenská posádka, keby ich boli odhalili alebo niekto by ich udal, boli by popravení celú rodinu. Všetka česť!!! Ale ani títo manželia nechceli príliš ohrozovať sami seba a dedinčanov a tak po dvoch týždňoch sa žena s bábätkom vrátila do zrubu. Vitajte! Následkom nedostatku potravy nemala matka dosť mlieka a bábätko plakalo vo dne v noci. Dieťa ohrozovalo tiež každého obyvateľa zrubu.

5. kisleva, 15. 11. som mal 13 rokov, bol som naozaj veľký chlapec, bar micva, a musel som byť spokojný, že žijem. Na druhý deň mi jedna žena hovorí: „počula som, že si mal včera bar micva, tu máš darček“. Vytiahla dva krajíčky suchého chleba a ešte mi povedala, aby som ho išiel zjesť za stromy a tešiť sa z darčeka sám. Naozaj som celé mesiace nevidel chlieb. Ešte som nestihol zjesť dva krajce chleba a zrazu sa začalo ostreľovanie a bombardovanie zrubu, ktoré trvalo asi 20 minút. Nepochopiteľné, ale zrub netrafila ani guľka. Strely zo všetkých strán a neboli sme zranení – niekto nad nami nás ochraňoval....

V okolí sa vedelo o existencii zrubu a o Židoch, ktorí v ňom žili, ale nikto to Nemcom neudal. Veľa Židov, ktorí sa ukrývali ako my, postrieľali v lesoch, a náš zrub akoby bol mimo všetkého.

Kresťania veria, že Žid, ktorý im zaželá 1. januára šťastný nový rok, prináša zdravie, dobré živobytie a podobne.

Nasledovný príbeh je neuveriteľný. Môj mladší deväťročný brat Jom Tov a ja, Simcha, syn Šloma a Netti Schönfeldovej, sme zišli dolu do dediny želať dedinčanom šťastný rok. Vtedy som bol malý, podal som mu ruku a šli sme ako dvaja veľkí. Na pleciach sme mali batohy a veľa sebaistoty. Vošli sme do krajného domu a zaželeli sme im samozrejme po Slovensky šťastný, bohatý nový rok a dobré zdravie. Gazdiná nás zavolala, sklonila sa k nám, objala nás veľmi srdečne a povedala, vitajte a ďakovala za pranie. Pýtali sa nás, ako sa máme a najhlavnejšie: deti, čo chcete jesť. Chceli sme rezance s makom a v krátkom čase na stole boli všetky dobroty. Takmer nám vychádzali oči z jamôk. Keď žena videla, ako sa s chuťou napchávame, nemohla sa zdržať, rozplakala sa a odišla z izby, aby sa upokojila. Aj jej manžel mal celý čas v očiach slzy a stále nás ponúkali, jedzte deti, jedzte, máme dostatok jedla. Sedlička našla čisté šaty, ktoré nám boli viacmenej dobré, pomohla sa nám umyť a obliecť. Keď sme skončili, naplnila nám batohy koláčmi, ovocím, chlebom a iným. Rozhodli sme sa ísť ešte do jedného domu. Aj tam sme zavinšovali dedinčanom a aj tam nás chceli nakŕmiť, ale už sme nevládali jesť. Natlačili nám do batohov ďalšie veci, ale zabudli od veľkej dobroty a láskavosti, že naša telesná kondícia bola veľmi zlá. Keď sme zodvihli batohy, takmer sme spadli. Len čo sme vyšli z dverí, z diaľky bežal pekne oblečený muž a kričal, utekajte do lesa, do dediny prišli Nemci. V Poľsku chytali židovské deti a posielali ich k Nemcom, ale na Slovensku nie. Z diaľky sme naozaj videli nemeckú jednotku, ale na naše šťastie pešiu. Les bol blízko dediny, ale predsa bolo treba k nemu prejsť asi 100 metrov. Vošli sme do lesa a brat Jom Tov povedal, že si musí odpočinúť, on musí!!! Varovali ma, že po behu je rozhodne zakázané odpočívať, lebo sa zamrzne na smrť. Naozaj sa tak niekoľkým rodinám v lesoch stalo, po namáhavej chôdzi odpočívali, ale zostali odpočívať naveky. Kričal som naňho, ťahal som ho za ruku a zdvihol som ho, ale na protest odmietol zobrať svoj batoh. Nechcel som nechať batoh s dobrým vecami a tak som ho zobral na druhé plece. Ale vznikol nový problém. Stopy v snehu sa takmer zmazali. Začal padat nový sneh a my sme sa zrejme krútili okolo zrubu a naše sily boli u konca, preto som sa rozumom 13-ročného chlapca rozhodol, že budeme kričať. Na naše šťastie, Janko, snúbenec sestry Pniny, bol vonku a počul nás. Zobral mi batohy a zaviedol nás do teplého zrubu. Naši rodičia už podľahli panike. Na druhý deň prišiel do zrubu veliteľ partizánov a zobral brata Jicchaka a Janka (snúbenca Pniny), takže sme zostali bez dospelých mládencov. Brat Jicchak po vojne nastúpil do českoSlovenskej tankovej brigády a slúžil 3 roky. Janko, snúbenec Pniny, padol v boji ako hrdina, celú vojnu prežil a 5 dní pred kapituláciou Nemecka ho guľka trafila do srdca. Nech je pozhnaná jeho pamiatka. Medzitým k nám prišli dedinčania, aby nás povzbudili, rozprávali nám, že sovietska armáda sa blíži a už počuť ich delá.

Predtým, než budem pokračovať v písaní nasledujúcich riadkov, musím prestať, pretože ma to ešte stále dojíma.

Jedlo skončilo takmer každej rodine. Jedna rodina už nemala vôbec. Muž kázal svojej 12-ročnej dcére, aby zišla do dediny a poprosila dedinčanov o jedlo. Dievčinka išla k dedine a počula nemecký rozhovor. Vrátila sa k otcovi a povedala mu, že je to nebezpečné, pretože v dedine sú Nemci. On jej dal facku a prinútil ju napriek tomu zísť do dediny.

Nemeckí vojaci dievča chytili a ona hneď prezradila, že otec ju čaká na svahu za dedinou. Išli po neho a doviedli ho do dediny. Nemecký dôstojník zorganizoval nemeckú jednotku zmiešanú s maďarskými vojakmi. Muž s dievčaťom priviedli vojakov do nášho zrubu. Vojaci obkľúčili zrub a zahájili silnú paľbu a pripravili si granáty pre prípad odporu. Otec, ktorý bojoval v prvej svetovej vojne, kričal, aby sme si ľahli na zem a to mnohých zachránilo. Hodil som sa na podlahu a čakal som na guľku, ktorá ma zasiahne. Ale paľba prestala. Nemecký dôstojník zreval ako zviera „raus“ po nemecky – po Slovensky „von“. Vyšli sme. Žena, ktorá dojčila 7-mesačné dieťa, bola ťažko ranená a ďalšie dve ženy boli ranené do ramena. V tejto situácii náš život nebol hoden ani deravý groš. Ale faktom je, že píšem tieto riadky. Teda asi bol viac hoden než deravý groš.



Sestra Pnina strašne plakala a rakúsky vojak sa jej pýtal, prečo tak veľmi plače. „Neboj sa“ povedal. Rýchlo sme sa začali lúčiť jeden s druhým. Bežal som rýchlo k mame a prosil som ju, aby mi odpustila, ak som ju niečím ranil a tiež celú rodinu. Tak urobili všetky rodiny. Keď píšem tieto riadky, plačem ako malé dieťa, akoby neminuli desiatky rokov. Takúto drámu nenapíše žiadny spisovateľ ani dramatik. Čakali sme na sériu výstrelov, ktoré ukončia naše životy. „Podme“, hovoril som si v duchu, „začnite už strieľať a skončite s tým!“. Ale oni nestrieľali! Jednoducho nestrieľali. Začali nás zoradovať na pochod do dediny. Také niečo sa ešte nestalo. Nemci, keď chytili Židov na akomkoľvek mieste, ich okamžite zlikvidovali!!! Tri ženy ošetrili vojenský zdravotníci. Žena, ktorá bola v ťažkom stave, zomrela a vojenský lekár skonštatoval jej smrť.

Malé bábätko zostalo bez matky. V ďalšom texte je o ňom príbeh. Po ceste som prosil otca, aby sme spolu utiekli, pretože som bol presvedčený, že ak nás nezastrelili v zrube, zabijú nás v dedine – otec odmietol. Zaviedli nás do školy v dedine, ale predtým skupinu detí omylom previedli cez vojenskú kantínu nemeckých dôstojníkov. Boli to pravdepodobne rezervisti. Pozeral som sa ako očarený na čokoládu, ktorú jedol jeden z dôstojníkov, on to cítil a dal mi 3 kocky čokolády – a ja som ich samozrejme zhltol. So slzami v očiach hovoril ostatným dôstojníkom, pozrite sa, aké je toto dieťa vyhladované. Kto vie, čo je s mojou ženou a deťmi, Američania bombardujú Hamburg, možno už nie sú medzi živými? Po týchto Slovách dostali všetky deti od ostatných nemeckých dôstojníkov rôzne sladkosti. Neuveriteľné – nemeckí dôstojníci krmili židovské deti sladkosťami.

Zhromaždili nás v telocvični, vojaci boli Maďari a Nemci. Môj otec, ktorý vedel plynule maďarsky, sa s niekoľkými spriatelil. Aj oni boli rezervisti. Oznamovali nám, že do telocvične príde maďarský generál, aby sme sa usporiadane zoradili.

Otec, nech je jeho pamiatka požehaná, zoradil najskôr malé deti do prvej rady, ženy a mužov na koniec. Keď vošli vojaci, zostali sme ticho stáť. Zrazu sa dôstojník obrátil k otcovi s otázkou, kde sú vaši mladí synovia a dcéry? Sú partizánmi? Ešte to by chýbalo! Otec povedal, kdeže, boli deportovaní do Auschwitzu. To ho upokojilo. Hneď vytiahol striebornú tabatierku, otvoril ju, ponúkol otcovi cigaretu a dal mu tabatierku, aby tiež ponúkol ostatných mužov.

Dôstojník otcovi vysvetlil, že otcovia rodín musia nahlásiť maďarskému vojakovi všetkých členov rodiny a miesto ich narodenia. Bolo to preňho dôležité, jednoducho alibi!!! Nevedeli sme ale, že všetky vojenské jednotky na tomto území boli obkľúčené sovietskou armádou a generál mohol takto ukázať, že zachránil 50 Židov. Keď nás všetkých zapísal, mohol dať rozkaz strieľať do nás. Ale povedal otcovi, že Nemci nás naozaj chcú zlikvidovať. On však má vyššiu hodnotu a urobí všetko, čo bolo v jeho silách, aby nás zachránil.

Spomenul som, že všetky vojenské jednotky boli v obkľúčení, ale uprostred obkľúčenia ešte prebiehali veľké vojenské akcie. Maďarský generál dal vojenskej jednotke a jej veliteľovi jasný rozkaz, aby nás zaviedli bližšie k frontovej línii. Po ceste nás zastavil nemecký veliteľ a pýtal sa „wohin“ to znamená „kam“? Zdalo sa mu divné, že ideme opačne. Zrazu sa priblížili 3 lietadlá a začali bombardovať. Padli sme na zem, ale vďaka Bohu nikto z našej skupiny nebol ranený. Len to by chýbalo - zomrieť na konci vojny od spojeneckej paľby. Nakoniec sme prišli do dediny a veliteľ jednotky nás priviedol opäť do školy. Okolo nás sa rozpútali veľké boje, ale my sme boli zavretí pod dozorom maďarskej jednotky a neodvážili sme sa pohnúť. Keď nastala tma, všetky jednotky začali z dediny ustupovať. Počuli sme tanky a nemecké nákladné autá a zrazu začalo plakať bábätko, ktorého matku zabili. Bolo strašne hladné a jeho plač nás všetkých ohrozoval. Jeden z mužov k nemu podišiel, položil mu na tvár podušku a takmer ho zadusil.

Moja mama, nech je jej pamiatka požehnaná, sa nad dieťaťom zľutovala, podišla k nemu s nejakým jedlom a krmila ho, pokiaľ nezaspalo. Moja mama ho tak zachránila od istej smrti.

Asi pred piatimi rokmi, keď bolo tu v Izraeli stretnutie bývalých obyvateľov tábora Nováky. Každý mal na šatách pripnuté svoje meno. Na stretnutí boli so mnou moje 3 sestry. Zrazu k nám podišiel muž, ktorý mal pripevnené meno Volček. „Som to dieťa, ktoré takmer zadusili, počul som, že Vaša mama ma zachránila.“ Toto dieťa bolo teraz otcom 10 detí a malo niekoľko vnukov.

Strážili nás len maďarskí vojaci. Večer nám priniesli niekoľko pečnov chleba a boli veľmi priateľskí. Celú noc sme nezavreli oči. Napätie vrcholilo. Ráno bolo ticho, bolo počuť len štebotanie vtákov. Kde sú strážcovia? Nebol tu ani jeden z nich. Asi po štyroch hodinách sa objavila malá rumunská jednotka so sovietskym dôstojníkom a pýtali sa, či sú v okolí Nemci. Povedali sme, že nevieme. Po ďalšej pol hodine prišlo početné rumunské vojsko so sovietskym velením. S radosťou sme sa objímali bol to skutočný deň nášho oslobodenia! Ten deň 28. 04. 1945 bol hrou osudu. Dňa 28. 04. 1942 sme prišli do tábora Nováky a 28. 04. 1945 presne po troch rokoch sme boli slobodní.

Nebudem pokračovať v opise nášho návratu do mesta Topoľčany. V hlave mám veľa spomienok, ale sú dve možnosti: alebo ich raz napíšem, alebo ich zoberiem so sebou do hrobu.

Chcel by som ale napísať niekoľko svojich myšlienok.

Nepriateľ, ktorého meno nemôžem ani vysloviť, slávnostne sľúboval, že v tejto vojne židovský národ prehrá. A je to skutočne pravda. Všetky národy, ktoré boli zamiešané do tejto prekliatej vojny, sa rehabilitovali a sú oveľa početnejšie než pred vojnou, ale židovský národ nie. Židov bolo 18 miliónov, vo vojne ich zavraždili 6 miliónov, zostalo 12 miliónov. Dnes, takmer po 60 rokoch, je nás 12 miliónov a o dvesto rokov bude ten počet rovnaký.

Keď sme sa prisťahovali do Izraela, trápila ma kladená otázka: prečo ste šli ako stádo na jatky? Veľmi zlá a idiotská otázka. Nemecká armáda usporiadala v priebehu 14 dní? vo Varšave, Belgii, Holandsku, Francúzsku a takmer v celej Európe víťazný pochod – tieto krajiny boli podmanené neuveriteľnou rýchlosťou. Ako mohol židovský národ bez zbrane zastaviť nepriateľa?

Ďalší problém, na ktorý som sa pýtal niekoľkých rabínov:

Je napísané: „budeš nás milovať, chcel si nás a vyzdvihol si nás spomedzi všetkých národov“. Keď milujeme, je logické, že bozkávame, objímame, zblížujeme sa a rôznym spôsobom vyjadrujeme lásku, ale určite nezabíjame na všetky možné spôsoby, nedusíme v plyne a nespálujeme telá.

Neprejde deň, aby som neprežíval šoa. Úplná radosť po takom hroznom požiari nie je a ani nemôže byť .

Môj dedo Avraham, nech je jeho pamiatka požehnaná, dobrý človek, ktorého som veľmi miloval, si nezaslúžil smrť zadusením v železničnom vagóne. A drahí židovskí spoluobčania z môjho mesta, ktorých odstránili zo sveta živých len preto, že boli Židia. Či je zločinom narodiť sa ako Žid? Tridsiati moji spolužiaci, Robi, Dávid, Josef, Ester..., akí sme boli šťastní. Celé Slovensko je očistené od Židov a v Topoľčanoch sa rodia kresťanské deti, ktoré v živote nevideli Žida. Či sa na toto smie a môže zabudnúť? V žiadnom prípade!!!

Moja spomienka patrí tým, ktorí už nie sú medzi nami a na pripomienku a chválu tých, ktorí žijú:

Moji drahí rodičia, nech je ich pamiatka požehnaná, vynikajúci ľudia, akých je málo na svete, obetaví a nekonečne láskaví.

Môj otec stratil v šoa dvoch bratov a tri sestry, neznámy počet synovcov a neterí, švagrov a švagrín. Požehnaná buď ich pamiatka.

Moja matka stratila otca, brata (znaleca Tóry), dve sestry, synovcov, švagrov a švagrínú, požehnaná buď ich pamiatka.

Môjmu drahému bratovi Eliakimovi, nech je jeho pamiatka požehnaná, bol milovaný človek, bojoval ako partizán, bol ranený v boji, zanechal ženu, deti a vnuka. Požehnaná buď jeho pamiatka.

Môjmu bratovi Jicchakovi, nech dlho žije, vynikajúci brat, bojoval ako partizán a v českoSlovenskej armáde, má deti, vnukov a pravnukov.

Moja drahá sestra Šošana, bola partizánkou, má deti, vnukov a pravnukov.

Sestra Pnina, v lesoch bola ústrednou postavou. Riskovala svoj vlastný život, keď schádzala do dedín, aby priniesla trochu jedla. Má syna, dcéry, vnukov a pravnukov.

Sestra Jolka, nech je jej pamiatka požehnaná, dobrá duša, ktorá v tábore „získala“ ťažkú cukrovku a každý deň si musela pichať inzulín. Zanechala syna, dcéry, vnukov a pravnukov, buď požehnaná jej pamiatka.

Sestra Ester, vynikajúca sestra. Mala len 8 a pol roka, keď sme prišli do Novák. Má dcéru, synov, vnukov a pravnukov.

Brat Jom Tov, najmladší v rodine, mal 7 rokov, keď sme prišli do Novák. V každej situácii sa môžem naňho spoľahnúť. Má dcéry a vnukov.

Môj švagor, Šalom, drahý človek, stratil v šoa celú svoju rodinu, manžel mojej sestry Pniny, veľa mi pomáhal. Nech žije dlhé roky.

Švagor Josi, nech je požehnaná jeho pamiatka, šlachetný človek, bol mi ako brat, zanechal dcéru a syna, vnukov a pravnukov. Manžel mojej sestry Šošany. Stratil v šoa celú svoju rodinu okrem jedného brata. Buď požehnaná jeho pamiatka.

Moja švagríná Ester, nech je požehnaná jej pamiatka, manželka brata Jicchaka. Stratila v šoa celú svoju rodinu. Výborná žena. Pred smrťou hrozne trpela. Buď jej pamiatka požehnaná.

Švagor Jicchak Rozner, nech dlho žije, bol počas vojny v pomocných oddieloch maďarskej armády. Dobrosrdečný človek, bol ženatý s mojou sestrou Jolkou, nech je jej pamiatka požehnaná.

Tu v Izraeli som sa zúčastnil štyroch vojen ako vojenský zdravotník u tankistov. Založil som si rodinu, mám dcéru, troch synov a vnukov. Možno aj o tom raz napíšem. Skončil som písanie s pomocou Stvoriteľ'a, pochválené jeho meno naveky.

Simcha,  
syn Šloma a Netty Schönfeldových